

Z nacistického koncentračního tábora do sovětských gulagů (Osudy ostravských Židů z transportů do Niska nad Sanem)

Mečislav Borák

Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, sv. 25, Ostrava 2011, s. 97-135. ISBN 978-80-86904-33-7.

Historie jedné z prvních nacistických deportací evropských Židů do koncentračního tábora v Nisku nad Sanem je dnes už poměrně známá, téma se stalo předmětem dvou mezinárodních vědeckých konferencí a prosadilo se i v literatuře.¹ Proto stručně připomenu jenom základní fakta.

Hned po válečném přepadení a dobytí Polska uskutečnili němečtí nacisté v říjnu 1939 první pokus o vyvezení Židů k nové východní hranici se Sovětským svazem, kde si měli Židé pod dohledem stráží SS sami postavit koncentrační tábor a zaplatit jeho provoz. Jedním z iniciátorů této akce byl pozdější stratég holocaustu Adolf Eichmann, který osobně vybral místo pro tábor v obci Zarzecze u Niska nad Sanem a chystal první deportační vlaky. Bylo v nich vyvezeno téměř pět tisíc Židů z polského Slezska, Vídně a Protektorátu Čechy a Morava, mezi nimi zhruba 1 300 Židů ve dvou transportech z Moravské Ostravy a nejméně 200 Židů z českého Těšínska vypravených transporty z Katovic. Nacisté v té době ale ještě neměli jasnou představu o tom, jak se svých Židů zbavit, takže deportace byly záhy zastaveny. Protože v táboře mohlo zůstat jen asi 500 vězňů, byli všichni ostatní, tedy přes čtyři tisíce deportovaných, zahrnuti k blízké sovětské hranici. I když se někteří z nich přes přísný zákaz pokusili vrátit domů nebo se uchýlili u místních obyvatel v okolí Lublinu, většina vyhnanců uposlechla a přešla na území Sovětského svazu. Tam byli někteří z nich zatčeni a za ilegální přechod statní hranice odsouzeni k pobytu v gulazích. Většině běženců se sice podařilo přes hranice proklouznout, ale nakonec byli stejně vyvezeni na Sibiř a do jiných míst nuceného vyhnanství v rámci deportačních akcí na očištění pohraničního území, jež začaly na jaře

---

¹ Z novějších prací viz např. NESLÁDKOVÁ, Ludmila (red.). *Nisko 1939/1994. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*. Ostrava 1995; BORÁK, Mečislav. *Transporty do Niska nad Sanem ve světle literatury a pramenů*. In *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, 22. Ostrava 2005, s. 272-294; týž. *První deportace evropských Židů. Transporty do Niska nad Sanem (1939–1940)*. Ostrava 2009; týž. *The First Deportation of the European Jews. The Transports to Nisko nad Sanem (1939–1940)*. Opava 2010; týž. *Deportace do Niska nad Sanem a jejich místo v historii holocaustu. Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy*, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 2, 2010, s. 150-168.

roku 1940. Asi 350 ostravských Židů se nakonec zachránilo vstupem do československého vojska v Sovětském svazu, ale pro mnohé z jejich spoluvězňů přišla tato amnestie už příliš pozdě.

Náš příspěvek si povšimne okolností, za nichž se deportovaní ostravští Židé dostali do Sovětského svazu a snažili se najít své místo v sovětské společnosti, a zmíní i jejich tragické osudy spojené s dalšími deportacemi, vyhnanstvím a nucenou prací v sovětských koncentračních táborech – gulazích. Poslouží k tomu alespoň příklady ze vzpomínek některých přeživších vězňů, neboť celkové zpracování této problematiky by si vyžádalo mnohem hlubší studium archivních materiálů z dosud ještě nepříliš vstřícných ruských archivů.²

Útěky z tábora a vyhánění do Sovětského svazu

V provizorním koncentračním táboře nad řekou San nakonec mohl zůstat jen asi každý devátý z dovezených vězňů. Všichni ostatní byli strážemi SS hned po příjezdu transportních vlaků do Niska zahrnutí na východ, k nové státní hranici mezi Německem a Sovětským svazem. Ta se v té době teprve vytvářela, takže mezi Sanem a Bugem skutečně existovala ještě pásma „země nikoho“, ovládaná nejčastěji loupeživými bojůvkami ukrajinských nacionalistů. Na jihu tvořil hranici horní tok Sanu, pak se stáčela k severovýchodu směrem k Bugu. Zatímco Nisko bylo na levém břehu Sanu, tábor v obci Zarzecze se již nacházel na jeho pravém, východním břehu, takže při útěku z tábora do Sovětského svazu nebylo zapotřebí San znovu překračovat. Mnozí z utečenců si ve vzpomínkách San pletou s některým z jeho přítoků, zvláště s mohutným Tanewem.

Způsoby odchodu byly různé. Důkladná selekce deportovaných se prováděla jen u prvního ostravského transportu, kdy bylo zapotřebí shromáždit odborníky na výstavbu a provoz tábora. Z ostatních transportů se do tábora dostalo už jen málo dovezených vězňů, mnozí z nich byli později rovněž vyhnáni na východ. Jiní naopak odcházeli dobrovolně a byli rádi, že se mohou vyhnout věznění. Odchod měli zakázán vlastně jen vybraní řemeslníci, inženýři, lékaři a další odborníci, k nimž patřil podle své vzpomínky i malíř Leo Haas.³ Rudolf Goldberger z Ostravy se zmiňuje o tom, že ani u prvního transportu nepovažoval nikdo z táborového velení za nutné provést nějakou registraci

---

² Tento příspěvek vznikl v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR č. 409/09/0555 *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*.

³ Archiv města Ostravy (dále AMO), kopie vzpomínky L. Haase.

vyhnaných osob. Neevidoval se jejich počet ani jejich jména, v táborovém skladě však zůstávala jejich zavazadla, zdroj snadné kořisti pro příslušníky ostrahy.⁴

S prvním ostravským transportem přijel do tábora Adolf Sonnenschein, jehož vzpomínka plasticky líčí obvyklé potíže s přechodem hranice. Byl sice určen do skupiny na stavbu tábora, ale snadno se vmísil za svými příbuznými mezi osoby určené k vyhnání: „*Gestapáci na koních obstoupili naši skupinu a řekli nám, že nás odvedou k našim přátelům na východ. Považovali jsme to za žert, ale hnali nás rychlým krokem vpřed, což bylo zvláště pro starší lidi velmi namáhavé, neboť každý nesl těžký kufr, někdo dokonce i dva. Mně se na kufru utrhlo držátko, chvíli jsem se ho pokoušel nést na rameni, ale nakonec jsem ho s těžkým srdcem musel nechat na kraji silnice. Ještě štěstí, že jsem měl nějaké jídlo a prádlo v batohu.*

Gestapáci nás zastavili na louce na kraji lesa a nařídili nám, že do dvou hodin musíme odtud zmizet, že se však nesmíme vracet zpátky do tábora nebo domů. Kdo prý tu bude v poledne přistižen, bude zastřelen. Když gestapáci odjeli, objevili se místní lidé s povozy a nabízeli nám pomoc. Naložili kufry a odjízďeli do nejbližší vesnice, když tu se najednou ozvala střelba, také vozkové stříleli do vzduchu a rychle ujízďeli pryč i s našimi věcmi. Tak nám zbylo jen to, co jsme měli na sobě. Stali jsme se oběťmi loupeživých band, které tu řádily. Přešli jsme řeku Tanew a šli dál lesem až k nejbližší vesnici. Tam jsme po malých skupinkách prosili o přístřeší. Spolu s mým švagrem a strýcem jsme našli nocleh v chudobném domku s hliněnou podlahou, kde jsme přespali na troše slámy. Neměli tu elektrinu ani petrolej, svítili ještě loučemi. Skoro celá místnost byla vyplněna hlávkovým zelím, což byl hlavní zdroj výživy místních obyvatel. Měli jsme štěstí, že jsme narazili na slušné lidi. Mnozí z našich takové štěstí neměli, majitelé domků je obrali o poslední majetek. Hospodář slíbil, že nás ráno odveze do Biłgoraje.

Jeli jsme hustým lesem. Zastavila nás jedna banda, ale po krátké rozmluvě s naším průvodcem nás zase pustili, slídili jenom po Němcích. Pak jsme zase narazili na německé pracovní komando, ale včas jsme se postranní cestou ztratili Němcům z dohledu. V Biłgoraji jsem našemu průvodci odevzdal za svezení hodinky zn. Doxa se zlatým řetízkem a jednu tabulku čokolády pro jeho děti. Poděkoval a odjel. My jsme se rozhlíželi po městě a poprosili jednoho židovského občana o nocleh. Jeho manželka nám uvařila oběd. Odpoledne jsme zašli k holiči, abychom zase vypadali slušně. Potkali jsme na náměstí

---

⁴ GOSHEN, Seev. *Nisko – ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 40, 1992, Heft 1, S. 98.

mnoho ostravských Židů z transportu. Chytli nás tu němečtí vojáci a museli jsme nakládat nějaké bedny ze skladu na nákladní auto. Jen co nás propustili, hned jsme se vrátili k našemu hostiteli a opět jsme místním Židům museli vyprávět o svém osudu. Radili nám, abychom u nich zůstali, že se tu Židům dosud nic nestalo, ale my jsme byli rozhodnutí pokračovat v cestě do SSSR.

Ráno jsme vyrazili dál a potkali jsme několik dalších známých, takže nás šlo celkem dvanáct. Německé hlídky jsme raději obcházel, aby nás zase nezařadili do nějaké pracovní čety. U jedné vesnice nás ale hlídka zastavila, měli jsme u sebe jen registrační papír k transportu z ostravské jízdní. Po delším jednání na velitelství nás nakonec propustili. Vrátili jsme se a obešli vesnici jiným směrem. V další vsi jsme v jednom domku uviděli skupinu Židů, jak se domlouvají s hospodářem o přechodu přes hranice, které byly odtud vzdáleny prý už jen necelý kilometr. Rozhodli jsme se na nic nečekat a přejít ještě večer, ostatní Ostraváci zatím váhali. Majitel domku říkal, že peníze pro něho nemají cenu, chtěl zlato. Švagr stáhl z prstu zlatý prsten. S nikým jsme se ani neloučili, hospodářova dcera si dala na záda nůši a do ruky vzala kosu. Měli jsme jít v padesátimetrových rozestupech asi sto metrů za ní. Kdyby uviděla německou hlídku, sundá nůši a my máme zalehnout. Cítili jsme srdce až v krku, ale štěstí nám bylo nakloněno. Přešli jsme pole a velkou louku, žena nám ukázala kosou směr a vrátila se. Přebrodili jsme potůček, který tvořil státní hranici, a lesní cestičkou dorazili k malému osvětlenému domku. Vyšel z něho člověk s puškou a ptal se, co tam děláme tak pozdě večer. Podle červeného pásku na rukávě jsme poznali, že je to milicionář. Mluvil špatně rusky se silným židovským přízvukem, hned se nám ulevilo.

Řekl nám, že jsme v první vesničce za hranicí, jmenovala se Rudka. Radil nám, abychom hned ráno šli dál, abychom nepadli do rukou některé ze sovětských vojenských hlídek. Dojednal nám nocleh s hostinským, rovněž Židem. Objednali jsme večeři i pro něho, strýc mu dal na rozloučenou krabičku českých cigaret. Po dobrém noclehu a vydatné snídani nás hostinského syn odvezl v bryčce do Sieniawy, kde bylo hodně židovských obyvatel. Říkali nám, že se tu můžeme usadit, ale chtěli jsme do většího města. Náš průvodce nás proto dovezl až na nejbližší železniční stanici do Lubaczowa. Zaplatili jsme mu dohodnutý obnos ve zlotých, na obsazeném sovětském území totiž platily ruble i zloté. Přenocovali jsme v zájezdním hostinci a příštího dne odjeli vlakem do Ravy Ruské, kde se přesedalo na Lvov. Kdo měl jízdenku, mohl jet v osobním vagoně, kdo na ni neměl peníze, jel zadarmo v nákladním vagoně.“⁵

---

⁵ Záznam vzpomínky Adolfa Sonka (Sonnenscheina), Mečislav Borák (dále MB).

Další transporty už okolím tábora jenom procházely. Podle svědectví jednoho účastníka transportu z Vídně je vedli po silnici kolem tábora na louku, nacházející se asi 6 km od tábora mezi Kłysowem a Pysznici. Tady museli zaplatit 10 až 20 zlotých sedlákům za dopravu zavazadel a dostali příkaz k dalšímu pochodu. Po dvou hodinách se eskorta SS vrátila do tábora, vyhnanci museli jít dál už sami.⁶ Také Josef Chanan vylíčil příjezd vídeňského transportu shodně: „*V táboře jsem vůbec nebyl. Esesáci nám ukázali směr a prohlásili: Tam je zaslíbená země, tam čekají vaši bratři. Pak stříleli do vzduchu a museli jsme běžet. Běželi jsme přes demarkační čáru.*“⁷ Potvrzuje to i Arnošt Spira, který v táboře zůstal po celou dobu jeho existence: „*Z dalších transportů zůstalo jen málo osob v našem lágru, byly ihned hnány dále, nesměly si u nás ani odpočinout. Na vlastní oči jsem viděl, jak Němci na koních hnali jeden takový transport po silnici blízko tábora. Byl to otřesný pohled. Někteří už dál nemohli, odhazovali zavazadla, a Němci je s pokřikem Los, los!, hnali dál. Těžce oddychující, se shrbenými zády se vlekli do neznáma.*“⁸

Stejný osud čekal oba katovické transporty, z nichž se do tábora nedostal patrně vůbec nikdo. Vzpomínal na to Hynek Strompf z Orlové: „*Když jsme přijeli do Niska, byl již tábor zčásti postaven dřívějším transportem ostravských Židů. Velitel eskorty nás však nevedl do tábora, ale do malého lesíka u pohraniční vesnice Ščury na německo-sovětské demarkační čáře. Tam nás esesmani zanechali s hrozbou, že nás zastřelí, nezmizíme-li včas. Se slovy *Gehts ins rote Palästina!*, ukázal velitel strážce k řece San a odešel. Pokoušeli jsme se navázat přes řeku styk s velitelem sovětské strážce. Vyjednávali jsme, aby nám dovolil překročit sovětské hranice, což vytrvale odmítal. V lesíku jsme živořili několik dnů a živili jsme se potravinami, které jsme vyměnili u vesničanů za šatstvo. Německý velitel strážce přišel opět a hrozil, že nás zastřelí, nezmizíme-li do rána. Na druhé straně se mezitím vystřídal hlídky, nový velitel hovořil jidiš, a dal se obměkčit naší zoufalou situací. Vyznačil úsek, kudy můžeme projít a slíbil, že tam v noci nepošle hlídku ani nebude úsek osvětlovat. Bylo to tak v polovině listopadu 1939, když se naše skupina, čítající něco přes sto mužů, brodila o půlnoci přes řeku San. Na břehu však všichni nestačili prudkému tempu a jeden z nás, Redlich, upadl a hlasitě volal o pomoc. Pohraničníci vypálili světelné rakety a tři z uprchlíků zadrželi. Ostatní však byli již mimo hlídkové pásmo a podél řeky San jsme došli do městečka Sieniawa, kde většina obyvatel včetně milicionářů byli Židé. Rozebrali si*

⁶ *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934-1945. Eine Dokumentation.* Bd. 3., 2. Aufl., Wien 1975, S. 287.

⁷ KÁRNÝ, Miroslav: „Konečné řešení“. *Genocida českých Židů v německé protektorátní politice.* Praha 1991, s. 46.

⁸ AMO, vzpomínka Arnošta Spiry.

*nás po rodinách a pomohli nám. Po několika dnech jsme však museli na nátlak milicionářů odcestovat do Lvova.*⁹

Je pravděpodobné, že mnozí vyhnanci nepřežili útrapy namáhavého pochodu v pozdním podzimu a v těžkém bažinatém terénu, zvláště pokud šlo o staré a nemocné osoby. Jiní se nepochybně stali oběťmi polských a ukrajinských bojůvek, které sem lákala vidina bohaté kořisti. Podle Arnošta Spiry se v táboře proslýchalo, že při přepadení poblíž Pysznice přišlo několik Židů o život.¹⁰ V knize úmrtí ostravské židovské obce je záznam o zastřelení Simona Wasserlaufa, pohřbeného v Ulanowě.¹¹ Při přechodu německo-sovětské hranice údajně zahynul též Zikmund Slatner z Ostravy.¹² V obci Zarzecze si dodnes vyprávějí o židovských hrobech v okolních lesích.¹³ Jedním z těch mála ověřených je hrob Leo Bachracha, rodáka z Hranic, který vedl českou firmu v Bielsku-Bialé a dostal se do Niska s katovickým transportem. Byl zastřelen některou z oněch loupeživých bojůvek východně od Niska nad Sanem, v lese mezi obcemi Domostawa a Jarocin. Jeho syn Petr Bachrach se po šedesáti letech vydal hledat otcův hrob a skutečně se mu to podařilo. Byl velmi překvapen, že hrob je pečlivě udržovaný; místní lidé se totiž domnívají, že tam leží polský partyzán. Původně chtěl přenést otcovy ostatky domů, ale když viděl, jak se v obci o hrob pěkně starají, tak si to rozmyslel. Ale o tom, že v hrobě je místo polského partyzána český žid, na radu místního průvodce raději pomlčel.¹⁴

Ferdinand Schnitzer z Čeladné vzpomínal, jak jeho skupina unikla banditům, ale musela zaplatit výkupné německé hlídce: *„Naši skupinu vedl Hahn. Opatřil si starou vojenskou pistoli, my jsme se vyzbrojili klacky a holemi. V Nisku jsem se setkal i s pohřešovaným švagrem, který šel s námi. Bandité nás sice uviděli, ale nevím, jakým zázrakem nám dali pokoj, snad je odradilo odhodlání v našich tvářích. Ví bůh. Když jsme měli za sebou nejhorský les, narazili jsme na skupinu SS, ozbrojenou kulometem. Tázali se nás, kam máme namířeno. Nevěděli jsme, co bude dál. Měli jsme strach, hrozný strach. Když jsme prohlásili, že chceme přes San do SSSR, žádal velitel výkupné: na hlavu 100 korun. A tak jsme se složili, abychom mohli zaplatit i za ty, kteří peníze neměli. Museli jsme*

⁹ Yad Vashem Archives Jerusalem (dále YVA), group 0.59, file number (dále f. n.) 82, vzpomínka Hynka Strompfa; KULKA, Erich: *Židé v československé Svobodové armádě*. Praha 1990, s. 86-87.

¹⁰ AMO, vzpomínka A. Spiry.

¹¹ Židovská obec Ostrava, kniha úmrtí 1939–1943. Byl zastřelen údajně 20. 10. 1939.

¹² Vlastnil trafikku poblíž ostravského tržiště a bydlel s rodinou na Tyršově ulici 12, kde jejich památku připomíná „stolperstein“ na chodníku před domem. Viz <http://www.stolpersteine.cz/cs/nase-kameny/stolpersteine-v-cr/ostrava/113-slatner-zikmund>.

¹³ Záznam vzpomínek Juliana Herdzika a Anieły Rękasové, MB.

¹⁴ Záznam vzpomínky Petra Bachracha, MB; OLŠER, Břetislav. *Přežili šest válek*. Ostrava 2000, s. 47.

*se ovšem zavázat, že půjdeme jedině dopředu, návrat zpět by znamenal smrt.*¹⁵

Poněkud strážlivěji vylíčil tuto událost velitel skupiny, tehdy mladý důstojník československé armády Karel Hahn: „*Když jsem viděl, že se začíná stavět drát z ostatého drátu, uvědomil jsem si, co to znamená, a začal jsem pomýšlet na útěk. Takových nás bylo asi dvacet. [...] Od vesničanů jsme výměnou získali dva revolvery, neboť už tehdy řádily na Ukrajině bandy, které přepadávaly a zabíjely židovské obyvatelstvo. Cestou k ruské demarkační čáře nás Němci chytli. V posledním okamžiku jsme ukryli revolvery do vysokých bot, takže při namátkové osobní prohlídce nic nezpozorovali. Němci nás obrali o cenné věci, které jsme měli z domova, a propustili nás. Přešli jsme v noci řeku San, dostali jsme se až do osady Rava Ruská, kde nás Rusové legitimovali a uvěznil. Několik nocí nás na milici vyslýchali, sepisovali protokoly, ale nakonec nám dovolili, abychom odjeli do Lvova.*“¹⁶

Další vyhnanci určitě zahynuli při přechodu pohraničních řek nebo střelbou sovětských či německých pohraničních hlídek, které v noci střílely bez vyzvání. Směrnice lidového komisaře vnitřní SSSR I. I. Maslennikova ze 28. října 1939 nařizovala pohraničním vojskům NKVD co nejrychleji zavést na nové státní hranici přísný pořádek, který by „rozhodně zastavil různé pokusy špionážně-diverzních a banditských živlů narušit hranici“. V souvislosti s „velkým nahromaděním běženců“, kteří se pokoušejí přejít z Německa, považovala směrnice za nezbytné „dodržovat při použití zbraně vůči této kategorii narušitelů obzvláštní obezřetnost a ukázněnost“.¹⁷ Sovětské úřady už totiž dobře věděly o tom, co se v Nisku děje. V kyjevském archivu se např. dochoval telegram správy pohraničních vojsk NKVD, který uváděl, že „26. října Němci v úseku 4. velitelství přesunuli z obce Kašanuba na naše území 240 Židů, obyvatel Moravské Ostravy a Kotovic (Česko); podle slov běženců je Němci násilím zahnali do SSSR. Když odmítali přejít hranici, začali po nich Němci střílet, tři z nich zastřelili, tři zranili“. Hlášení ještě dodávalo, že 181 běženců bylo večer odvedeno zpátky k německé hranici.¹⁸

Heřman Pick z Bohumína uváděl, že byl při přechodu hranice zasažen německým otravným plynem a jen opakované operace obou očí ve lvovské nemocnici mu alespoň

---

¹⁵ CHLÁDKOVÁ, Ruth. *Cesta domů. Vzpomínka na Nisko*. Věstník židovských náboženských obcí, 31, 1969, č. 11, s. 5.

¹⁶ YVA, group 0.59, f. n. 30, vzpomínka Karla Hahna; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 88.

¹⁷ *Radjanski organy deržavnoj bezpeky u 1939 – červni 1941 r. Dokumenty GDA SB Ukrajiny*. Kyjiv 2009, s. 68-69.

¹⁸ Tamtéž, s. 382. Tak jako ve zprávě autoři označili polské Katowice za Kotovice a situovali je do Čech, tak obec s názvem Kašanub zřejmě bude Cieszanów, který se nacházel na německé straně nové hranice a prošlo jím hodně běženců.

částečně zachránily zrak.¹⁹ Zprávy o tom, že by se na zabíjení vězňů podílela rovněž táborová ostraha, která deportované doprovázela až k hranici, jsou zcela ojedinělé a příliš nekonkrétní. Spíše se hovoří jen o hrozbách střelby při pokusu o návrat, o bití či okrádání vyháněných Židů. Zikmund Spitzer viděl, že stráž cestou střílela, ale jen po veverkaách, aby vězňům ukázala, že má přesnou mušku.²⁰ Seev Goshen se dokonce zmiňuje o tom, že příslušníci táborové stráže dávali uprchlíkům rady na cestu:

„Velitelství tábora nemělo zřejmě proti odchodu jednotlivců či celých skupin žádné námitky. Opuštění otevřeného tábora nebylo zakázáno a někdy k němu docházelo za sotva uvěřitelných okolností. Tak se jednou zformovala skupina osmnácti mladých mužů k odchodu z tábora a zpívala si s nadšením do pochodu Hatikvu, židovskou národní hymnu. Náhle se objevili dva esesmani, zůstali stát, vzdávali poctu salutováním a jeden z nich řekl známému ve skupině: Mnoho štěstí, doktůrku! Mějte uši otevřené! A nezůstávejte ve Lvově, hleďte se pakovat spíš někam na jih!“²¹

Zmíněná příhoda však vůbec neznamená, že by k žádným násilnostem nedocházelo. Vše záviselo na momentální situaci, souhře náhod i náladě esesáků. Potvrzuje to vzpomínka Kurta Markoviče z Ostravy: *„Hlídkující nacisté nebrali službu příliš vážně. Raději se v sychravém říjnu chodili ohřívat do města a na nás se přišli podívat tak 2 – 3krát za den. Vystihli jsme situaci a se dvěma kamarády jsme opustili vznikající tábor. Vzali jsme s sebou to nejnnutnější a s pomocí převáděčů, kteří si nechali bohatě zaplatit, jsme se dostali až na poslední pohraniční vesnici. Jmenovala se Cieszanów a hlídali ji v německých uniformách Rakušané, kteří nepatřili k horlivým nacistům. A tak jsme se dokonce s nimi domluvili, že se ubytujeme v jednom baráčku jinak opuštěné vesnice. Rozváželi jsme jim z polní kuchyně chleba, ale hlavně uvažovali, co budeme dále dělat.*

Rozhodla náhoda. Setkali jsme se s domorodcem, který byl ochoten nás převést přes hranice. Bylo to v polovině listopadu, ráno kolem čtvrté hodiny, kdy jsme se dostavili na smluvené místo. Plížením jsme přešli hranici a ocitli se v první vesnici obsazené Sověty. Jmenovala se Lubaczów. Pohraničním hlídkám jsem se vyhnul, ale zmizeli mi oba kamarádi. Najednou jsem zůstal zcela osamocený. Ve vesnici panoval shon; jezdili a pobíhali tam pohraničníci, milicionáři a spousta utečenců. Měl jsem hlad a žádné peníze a také nikoho blízkého v dohledu.

Zastavil jsem prvního milicionáře a vylíčil mu, odkud jsem utekl a jak na tom jsem.

¹⁹ Národní archiv Praha (dále NA), soutěž SPB-SBS, vzpomínka Heřmana Picka.

²⁰ Záznam vzpomínky Zikmunda Spitzera, MB.

²¹ GOSCHEN, Seev. *Nisko...*, c. d., s. 100-101.

Stručně mě varoval, že v pohraničním pásmu nemohu pobývat, a poradil mi, abych se nejkratší cestou odebral do vnitrozemí. Na nádraží se však ukázalo, že vlaky jezdí nepravidelně a že jen zpomalují jízdu, ale nezastavují. Do jedoucího vlaku je třeba naskočit. Po nějakém dnu se mi skutečně podařilo naskočit do vagonu, přeplněného dětmi, ženami, starci, kteří jeli do neznáma a měli s sebou vše, co stačili pobrat, včetně peřin. Tak jsem nakonec dojel do Lvova.“²²

Útěky byly zaznamenány i ze všech poboček tábora, rozmístěných v několika vesnicích severně od Niska. Z části druhého katovického transportu, umístěné dočasně v Jarocinu, uprchli ve skupině asi 50 vězňů Leopold Presser a jeho otec Artur, oba z Českého Těšína. Podplatili pašeráky a s jejich pomocí přešli přes řeku Tanew na sovětské území. Hlídky je uvítaly střelbou, byli zatčeni a eskortováni do Sieniawy k výslechům. Tam se šťastně shledali s Leopoldovým bratrem Egonem, který do Niska přijel už s prvním ostravským transportem.²³ Podobnou vzpomínku na rodinné setkání měl Erich Traub z Ostravy, jemuž se podařilo uprchnout z odloučeného pracoviště tábora v Pysznici:

„Bylo mi tenkrát 18, bratru Egonovi 17 let. Příští den po příjezdu do Niska jsem byl přidělen na práci na nádraží. Bratr zůstal pracovat v táboře. Na nádraží jsem pracoval celý den a v noci jsme spali v prázdných vagoncích. Hrozné bylo mé překvapení, když jsem se příštího dne s povozy, které vezly náklad z nádraží, vrátil do tábora a zjistil, že mezitím zařadili bratra do skupiny asi 500 osob, kterou hnali k sovětsko-německé demarkační čáře.

V táboře jsem zůstal sám, o dalším osudu bratra jsem nic nevěděl. Rodiče zůstali v Ostravě. Násilný rozchod s bratrem byl hrozný, ale jak se později ukázalo, byl to i kus štěstí. Asi za týden, bylo to tuším v neděli, jsem byl přidělen k práci na mostě přes San. V průběhu práce k nám došla zpráva, že do Niska dojel nový transport rakouských Židů a s ním i zbytek Ostraváků. Zanedlouho potom byl tento transport hnán přes most, nikoliv však do tábora, ale přímo k hranici. Nacházel se v něm i můj otec, kterého jsem v houfu našel, a když šel kolem mne, doslova jsem ho vytáhl (naštěstí si toho žádný z gestapáků nevšiml) a ponechal na mostě u sebe až do skončení práce. Večer jsme z práce odcházeli a otec šel s námi. Vpašoval jsem ho do tábora. Byl už chudák ve velmi zuboženém stavu. Díky táborovým lékařům (Ostravákům) byl otec příštího dne odeslán do blízké nemocnice, která byla součástí tábora a nacházela se v Pysznici. Já jsem byl zároveň přidělen do Pysznice,

²² AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich.: *Medailony statečných. Profily příslušníků Čs. armádního sboru v SSSR, pocházejících z Ostravska*. Praha 1991, s. 91; *Medailonky statečných*. Praha 1998, s. 134.

²³ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 146.

kam jsme se odebrali společně s otcem. Za nic na světě bych se už nebyl nechal od něho odtrhnout.

Otec se nějakou dobu léčil v nemocnici, později též pracoval. Mezitím jsme se dozvěděli, že se bratru podařilo šťastně uprchnout do SSSR a že se nachází ve Lvově. V Pysznici jsme s otcem pracovali už asi pět týdnů, když jsme oba také uprchli do SSSR a po prožitých útrapách se dostali do Lvova. Tam jsme se dozvěděli, že bratr mezitím odjel do města Buczacze, kde žije i se strýcem (matčíným bratrem), rovněž v říjnu vyvezeným do Niska. Za nějaký den jsme s otcem odjeli do Buczacze. Byl to nevylicitelně krásný pocit, když jsme se i za tak hrozných okolností opět všichni čtyři sešli. Scházela nám už jenom maminka, se kterou se však už nikdo z nás nikdy nesešel. Ta zůstala v Ostravě a byla nacisty umučena.“²⁴

Pokusy o návrat a odchod ze Sovětského svazu

Ačkoliv nová německo-sovětská hranice byla poměrně dobře střežena, zvláště ze sovětské strany, jsou známy případy, kdy se jednotlivci i celé skupiny Židů vyhnaných z Niska na sovětské území zase vrátili zpátky na německou stranu. Jedna taková skupina se vrátila až do Sosnowce, kde byli internováni účastníci třetího transportu, který už do Niska kvůli povodním nedorazil. Kontakty navázané ve Lvově dokonce prý vedly k myšlence vystěhovalecké akce do SSSR. Se svolením gestapa byla v Sosnowci provedena registrace Židů, kteří by se tam chtěli vystěhovat. Mnozí to zprvu pokládali za provokaci, ale zájemců přibývalo a už se soustřeďovali k odjezdu. Nakonec však žádný takový transport vypraven nebyl.²⁵

Podle pamětníků existovalo spojení židovského střediska ve Lvově s Krakovem v Generálním gouvernementu a dokonce i s protektorátem. Svědčí o tom vzpomínka Viléma Überreicha z Ostravy: „S transportem do Niska se mnou jeli přátelé řezník Ota Hornung, obchodník s koňmi Arnošt Lanzer, jeho bratr, brašnář Zikmund Immerglück a obchodník Hans Spitz. V Nisku se s výstavbou začínalo a naše šestičlenná skupina byla přidělena do kolony, která nosila z nedaleké vesnice do tábora vodu. Brzo jsme se zorientovali, a když jsme zjistili, že jsme nedaleko demarkační čáry, rozhodli jsme se, že při nejbližší příležitosti uprchneme k Rusům. Šli jsme dvě noci, opatrně jsme se vyptávali, pátrali jsme po židovských rodinách a ty nás posílaly jedna k druhé, až jsme došli k řece

²⁴ AMO, vzpomínka Ericha Trauba.

²⁵ SZTERNFINKIEL, Natan Elias: *Zagłada Żydów Sosnowca*. Katowice 1946, s. 21.

San, překročili jsme ji a odpočinuli si dva dny u židovské rodiny ve vesnici Sieniawa. Do Lvova jsme cestovali vlakem. Hemžilo se to tam uprchlíky a mezi nimi jsme potkávali mnohé přátele a známé z Ostravy. Po dvou měsících jsme se s Immerglückem a se Spitzem domluvili, že se vypravíme do Ostravy zjistit situaci, podívat se na rodiče. Od Ostraváků, kteří žili ve Lvově, jsme vzali dopisy pro příbuzné a za tři dny jsme se v pořádku dostali domů.

Situace Židů v Ostravě byla zoufalá. Muži tam téměř nebyli, buď je deportovali do Niska, nebo uprchli a schovávali se. Ve dne jsme se nesměli na ulici ukázat, navštěvovali jsme rodiny v noci a předávali jim dopisy a vzkazy. Po čtrnácti dnech jsme se vydali na zpáteční cestu s dopisy do Lvova. Až k řece San to šlo bez nehod. Při překračování Sanu nás Rusové chytili, odvedli do Sieniawy, kde nás uvěznil. Z primitivního vězení se nám po týdnu podařilo uprchnout a ukryli jsme se v blízké vesnici u rolníka. Pokusili jsme se dostat se znovu přes zamrzlý San na druhý břeh a do Ostravy. Ale v noci při přecházení jsme spadli do jedné díry v ledu, kterou vysekali Rusové. Když jsme si navzájem z ledové vody pomohli a už jsme šplhali na protější břeh, Rusové po nás začali střílet. Tím upozornili Němce, kteří na nás na břehu již číhali.

Odvedli nás na strážnici, prohledali, odebrali nám dopisy, sepsali protokol a pak nás eskortovali k hraniční čáře s výzvou, abychom šli k Rusům. Aby nás postrašili, začali střílet, ale byly to salvy do vzduchu, kterými alarmovali ruské hlídky. Rusové nás již čekali, zatkli nás a odvedli do vězení, a když při výslechu zjistili, jak jsme jim uprchli, poslali nás do bezpečnějšího vězení v Przemysli, odtud po několika dnech do jiného vězení v Mikolajevu, kde kamarády oddělili. Zůstal jsem sám, bez přátel.“²⁶

Dvě skupiny uprchlíků se obrátily ze Lvova až k československým úřadům v Londýně s prosbou o pomoc při vystavení cestovních dokladů, aby žadatelé mohli ze Sovětského svazu odjet. První sepsal Bedřich Berg z Moravské Ostravy a k žádosti připojil seznam 33 osob (včetně tříletého dítěte jednoho z nich).²⁷ Čtrnáct osob pocházelo z Ostravy, ostatní pak z různých obcí českého Těšínska (nejvíce z Rychvaldu, dále z Českého Těšína, Dětmarovic, Doubravy, Fryštátu, Nového Bohumína, Polské Lutyně, Pudlova a Věřňovic). To zřejmě vysvětluje okolnost, že těšínská Židě až na výjimky chybějí na seznamu Židů deportovaných z Ostravy do Niska nad Sanem; odjeli

²⁶ YVA, group 0.59, f. n. 84, vzpomínka Viléma Urbana (Überreicha); KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 88-89.

²⁷ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky v Praze (dále AMZV), Zastupitelský úřad Londýn, kart. č. 52 – Lvov.

totiž transporty z Katovic nebo se do Lvova dostali na vlastní pěst. K niským vězňům tak lze prokazatelně zařadit jen Ostraváky Bedřicha Berga, Arnošta Gesslerera, Ludvíka Goldberga, Emila a Jacquese Lauferovy, Vítězslava Reichenbauma, z Rychvaldu pocházel Evžen Eichenbaum. Dopis byl datován 8. 2. 1940 a podle podacího razítka byl v přijat v Londýně 23. 3. 1940. Londýnské vyslanectví odpovědělo na Bergovu adresu do Lvova (Piłsudského 11/18), že *„je ochotno vydati těmto osobám československé cestovní pasy za předpokladu, že si jednotlivě požádají o jejich vydání a doplní své žádosti doklady, z nichž jejich československá státní příslušnost je patrna. Doklady necht' zašlou v ověřených opisech a doplní je dvěma fotografiemi. Poplatek za vydání československého pasu činí 10 shillingů, který podle okolností může též být snížen.“* Dopis byl z Londýna vypraven 19. 4. 1940 a sotva lze předpokládat, že se někomu z žadatelů podařilo cestovní doklady vyřídit včas. Už v květnu totiž začalo vyšetřování cizinců a v půli června se naplno rozjely deportace. Sám pisatel Bedřich Berg se dostal z pracovního tábora až vstupem do československého vojska.²⁸ Někomu se však zřejmě podařilo vrátit se zpátky do Ostravy. Víme totiž o tom, že Jacques (Jakub) Laufer je uveden na seznamu třetího transportu z Ostravy do Terezína.²⁹

Druhou žádost poslal 6. 4. 1940 do Londýna jménem „československé skupiny“ Heřman Sauerstrom z Místku, který se na deportace do Niska dokonce přímo odvolává: *„Na území západní Ukrajiny nacházejí se asi dva tisíce československých příslušníků do stáří padesát pět let, mezi nimi také několik žen a dětí. Většina těchto osob byla německou tajnou státní policií násilím odvléčena do Niska nad Sanem a odtamtud hnána dále na ruské výsostné území. Tyto osoby s radostí vyslechly rozkazy dáti se k dispozici vlasti. Zdejší úřady nám vycházejí ve všem s ochotou vstříc a v případě možnosti výjezdu nebudou nám klásti překážky. Obracíme se na Vás, velevážený pane vyslanče, s uctivou a důraznou prosbou nám dopomoci dostáti naši občanské povinnosti.“*³⁰ Velvyslanectví se s žádostí o odpověď obrátilo 24. 5. 1940 na vojenského přidělence při Československém národním výboru v Londýně, neboť z dopisu vyrozumělo, že uprchlíci „nabízejí své služby československé armádě“. Než však odpověď dorazila do Lvova, byly již deportace

---

²⁸ SALOMONOVÍČ, Michal – SALOMONOVÍČOVÁ, Libuše. *Nisko. Seznam účastníků transportů do Niska 17. a 26. 10. 1939 a co se s nimi stalo*. Ostrava 2009, s. 6. Bedřich Berg přežil celou bojovou cestu 1. čs. armádního sboru do Ostravy, kde na Poštovní 19 bydlel, a změnil si příjmení na Kopecký.

²⁹ Tamtéž, s. 34. Bydlel před válkou na Poděbradově 46, zahynul 5. 10. 1942 v Treblince. Viz KÁRNÝ, Miroslav (ed.). *Terezínská pamětní kniha. Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945*. Praha 1995, s. 966.

³⁰ AMZV, Zastupitelský úřad Londýn, kart. č. 52 – Lvov. Seznam členů skupiny patrně nebyl vyhotoven.

v plném proudu a sotva se k adresátu dostala. Seznam účastníků niských transportů uvádí, že Heřman Sauerstrom zmizel beze stop.³¹

Zajímavý pokus o únik ze Sovětského svazu učinil ostravský obchodník Eduard Graf, který byl zahnán z Niska přes řeku Bug až do Buczacze. Dochovala se obsáhlá korespondence o tom, jak se snažil získat tranzitní vízum do Švédska, aby mohl odjet do Spojených států. Využil k tomu svých kontaktů se švédskou společností, která jeho firmě dodávala dráty, ale tamní úřady jeho žádost v květnu 1940 zamítly, takže byl záhy nato deportován do gulagu.³²

Život utečenců ve Lvově a okolí

Vztah sovětských úřadů vůči židovské emigraci do SSSR prošel řadou proměn. Ještě koncem třicátých let odmítal SSSR jako jediný z velmocí přijímat Hitlerem ohrožené židovské uprchlíky s odůvodněním, že se jedná především o příslušníky středních tříd nevhodné pro život v sovětské společnosti, za jejichž kritickou situaci Sovětský svaz nenese žádnou odpovědnost, neboť jde o spory v rámci kapitalistických států. Okupací východního Polska v září 1939 se do SSSR dostal téměř milion polských Židů, dalších 300 tisíc Židů sem přešlo z území okupovaného Němci (zatímco jiní Židé utíkali před Stalinem opačným směrem). Zpočátku, kdy se sovětské úřady pokoušely na dobytém území všemožně potlačit předchozí polské instituce, udělovaly Židům ochotně sovětské občanství, aby získaly jejich podporu. Později už byla otázka postavena zcela kategoricky – buď sovětské občanství, nebo gulag.³³

Před tímto problémem stáli i židovští uprchlíci z Niska. Preventivní opatření NKVD záhy stanovila, že poblíž západní hranice SSSR nesmějí žít cizí státní občané. Razie sovětské milice pátraly po podezřelých cizincích, kteří se nemohli vykázat povolením k pobytu. Jako nespolehlivé či státu nepřátelské živly je deportovali hlouběji do vnitrozemí, zvláště na Sibiř a do Střední Asie. Mohli se tam ocitnout jako vězni koncentračních pracovních táborů, pověstných gulagů, nebo jako „zvláštní přesídlenci“ v příkázané oblasti, kteří nemuseli žít ve střežených táborech a mohli si sami vydělávat,

³¹ SALOMONOVÍČ, Michal – SALOMONOVÍČOVÁ, Libuše. *Nisko...*, c. d., s. 46. V roce 1947 byl prohlášen za mrtvého.

³² PRZYBYLOVÁ, Blažena. Poslední naděje Eduarda Grafa – „švédská“ korespondence. In *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, 22. Ostrava 2005, s. 498-519.

³³ MARRUS, Michael R.: *Holocaust. Historiografia*. Warszawa 1993, s. 254-256; MOSER, Jonny. Die Verfolgung der Juden. In: *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934-1945. Eine Dokumentation*. Bd. 3, 2. Aufl. Wien 1975, s. 288; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 83.

měli však naprosté omezení pohybu. Další kategorii tvořili uprchlíci přistižení sovětskými hlídkami při překračování státních hranic. Zvláštní soudy je odsuzovaly za „špionáž“ ke 3 až 8 letům vězení, obvykle v táborech nucených prací. V rámci tehdejších dobrých vztahů mezi Sovětským svazem a Německem byli bývalí českoslovenští občané nuceni k výměně svých pasů za pasy protektorátní, což však později po vypuknutí války mezi Německem a Sovětským svazem znamenalo automaticky „jízdenku“ do gulagu.³⁴

Dochovaný příkaz lidového komisaře vnitra SSSR ze 22. 2. 1940 uváděl, že jen zasedání tzv. zvláštní porady, což byl mimosoudní orgán NKVD, proslulý velmi přísnými výroky trestů, projednávala 4 300 případů narušení státní hranice. Příkaz nařizoval zlepšit úroveň vyšetřování těchto případů, aby „ani jeden špion, nastrčený k nám zahraničními rozvědkami, nezůstal neodhalen“. Lidový komisař vnitra na Ukrajině I. A. Serov hlásil 17. 3. 1940 svému nadřízenému L. P. Berijovi do Moskvy, že na Západní Ukrajině se nachází přes 600 československých emigrantů, a že s některými z nich navázal kontakty britský podpůrný Trust fond Hermanna Fielda. Podle něj to dokazuje, že značná část emigrantů „byla zverbována zahraniční rozvědkou a provádí špionážní činnost“. Proto navrhoval „všechny politické emigranty přesídlit z území Západní Ukrajiny do jednoho tábora pod zvláštním dohledem“.³⁵ Nedlouho poté skutečně začaly první deportace.

Vyhnanci z Niska se rozptýlili po celé Haliči, především do větších měst, v nichž existovaly židovské komunity – Stryj, Sambor, Drohobyč, Stanislav (Stanisławów), Przemyśl, Buczacz a především Lvov, kde žilo na tři tisíce židovských utečenců z bývalého Československa včetně několika set českých Židů deportovaných do Niska.³⁶ Velmi plasticky vystihl situaci utečenců ve Lvově Kurt Markovič z Ostravy:

„Do války mělo toto město asi 300 tisíc obyvatel, teď jich tu byl skoro milion. Těžko popsat, co to znamenalo pro člověka, který tu hledal přístřeší, práci a něco k jídlu. Nastal pro mne tvrdý život, jaký jsem dosud nepoznal.

Spal jsem na kamenné podlaze v kostele na ulici Leona Sapiehy. Někteří byli šťastnější – měli na přikrytí pokrývku nebo dokonce peřinu. Na magistrátě jsem dostal papír s kulatým razítkem a tím i povolení k pobytu. Lidé s podobným osudem se přihlašovali u odborových svazů svých profesí s nadějí, že touto cestou najdou práci. Přihlásil jsem se současně ve třech: u elektrosvářečů, u šoférů a u muzikantů. Na základě přihlášek se

³⁴ *The Jews of Czechoslovakia*. Vol. III. Philadelphia–New York 1984, s. 267.

³⁵ *Radjanski organy...*, c. d., s. 107-108, 293-294.

³⁶ KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 65.

pořizovaly seznamy a pořadníky na uvolněná místa. Z nejhoršího nám měly pomoci tzv. potravenky, na které se vydávaly nevalné polévky. Vyvařovaly se na několika místech ve městě. Stávala na ně fronta třikrát denně, protože utečenců byly tisíce a většinou na tom byli stejně.

Byl listopad, sychravo, často pršelo. Mé oblečení sestávalo jen z toho, co jsem měl na sobě při přechodu hranic. Večer jsem býval notně promrzlý a v tomto stavu jsem nocoval na dlažbě kostela. Byl jsem z toho už zoufalý. Prodal jsem svoje »kanady«, dobré vysoké boty, a koupil si obyčejné polobotky, abych si z rozdílu přilepšil na jídle. Pak vzaly za své náramkové hodinky, ale to už bylo to poslední, co se ještě dalo zpeněžit. Každý bojoval o holou existenci a lidé záviděli tomu, kdo se jen trochu vymykal z tohoto stavu. S hrůzou jsem přemýšlel, jak to dopadne. Malá naděje svitla z náborů, prováděných ve Lvově pro ty, kteří byli ochotni se přihlásit na práci v Donbasu nebo do zemědělství v Kyjevské oblasti. Zážitky z fronty před náborovými kancelářemi však byly otřesné. Lidé se osočovali, nadávali si navzájem, unavení dlouhým vystáváním v »kolejkách« (frontách). Přímo na ulici si dělali ohýnky, aby se zahřáli, když čekali celé dny a noci, než na ně přijde řada. Když jsem se nakonec dostal až před budovu, vytlačili mě bezohlední hromotluci z řady a postavili se na moje místo. Neměl jsem sílu se znovu zařadit.

Pomohla mi šťastná náhoda. Z odborové organizace muzikantů mi nabídli, že bych mohl jednou týdně hrát na čajích o páté. Aspoň s něčím jsem mohl začít, navíc být ten hrací den v teple. Štěstí se na mě tehdy usmálo ještě jednou. Z Niska dorazili čtyři kamarádi, kterým se podařilo zachránit svoje kufry s oblečením a prádlem. Vzali mne mezi sebe, oblékli mě a přijali do svého kolektivu, opravdové komuny. Dva z party, Ludvík Seman a Arnošt Neumann, byli dobrými řidiči a našli rychle práci, Seman byl navíc kvalifikovaný zámečnick.

Blížil se konec roku. Přijali jsme nabídku přemístit se do Stanislavova, kde byla spíše naděje na získání práce. Ubytovali nás v židovské modlitebně, kterou vybavili palandami. Přešlo sem kolem 30 běženců z Niska. Z naší party se samozřejmě jako první uchytily oba šoféři. Další, Kurt Brunn, majitel malé sklárny z Frýdku, člověk s nesmírně dobrým srdcem, našel také práci ve svém oboru. Čtvrtý byl Erich Reiss, kterého jsem dobře znal z Ostravy. Měl za sebou státnici z práv, byl to člověk velmi společenský a díky tomu se stal číšníkem. To bylo terno. Poláci rádi vyhledávali kavárny a restaurace, konzumovali mnoho tvrdých nápojů, též z beznaděje nad prohranou válkou. Erich Reiss měl ohromné výdělky a nedělalo mu nijaké těžkosti, abych se k němu do restaurace chodil najíst. Byl jsem ze všech

nejmladší, a tak mi přisoudili úlohu jakéhosi příkazníka, který se všem staral o jejich věci, o vyprání prádla, úklid atd. [...]

Během půlročního pobytu ve Stanislavově jsem byl třikrát předvolán do úřadovny NKVD, kde mi nabízeli sovětské občanství. Po naší vlastenecké výchově doma se mi nějak přičilo vyměnit státní příslušnost, a tak jsem podobně jako ostatní z naší skupiny zdvořile odmítl. Sověty to zarazilo, zdálo se mi, že se stali nedůvěřivějšími. Chápal jsem jejich postoj. Žili jsme na hranicích SSSR s Německem, a i když existovala mezi oběma státy smlouva o přátelství, nemohlo nám uniknout, že se to v pohraničním pásmu hemží vojáky. V prostoru, kde jsme se zdržovali, byly tisíce lidí z různých zemí Evropy, o kterých sovětské úřady nic nevěděly. Každý soudný člověk přitom cítil, že za oficialitou proklamovaného přátelství mezi dvěma zeměmi s protikladnými ideologiemi nazrává konflikt. Nabídka občanství byla jakousi zkouškou naší loajality. Netušil jsem ovšem, že rozhodnutí úřadů bude tak tvrdé.

*Na konci června 1940 v celém pohraničním pásmu soustředili cizince, naložili je do dobytčáků a expedovali do hlubokého zázemí. Nás čekala Sibiř.*³⁷

Ve Stanislavově žili i další utečenci z Niska, třeba Arnošt Rusek se svým otcem, bratři Adolf, Vilém a Josef Tomanovi nebo další Ostravák Buchwalder.³⁸ Do Lvova se dostal holič z Vítkovic Josef Gross se svým synem Kurtem. Zpočátku je pracovní úřad přidělil na Kleparovské nádraží, kde překládali materiál z vagonů, ale později se starší Gross natolik uchytil ve své profesi, že mu dokonce chtěli prominout deportaci na Sibiř. Odmítl, aby nemusel opustit svého syna.³⁹ Jako hudebníci se ve Lvově živili Ostraváci Ervín Toman a Edvin Šafář, který sem přišel i se svým otcem.⁴⁰ Na pobyt ve městě vzpomínal Karel Hahn:

„Naše dvacetičlenná skupina našla útulek v katolickém kostele svatého Vojtěcha. Jeho administrátor profesor Czuruk, pobožný katolík, ač věděl, že jsme Židé, choval se k nám jako otec. Půl roku jsme žili pokojně. V dubnu však přišel pogrom. Ruská milice a vojsko obklíčily čtvrtě, uzavřely ulice, prohlížely domy a sebraly každého, koho přistihly na ulici. Bez výslechu všechny, kdo neměli sovětské povolení k pobytu, odvezly na nádraží, nacpaly do deportačních vlaků a odvezly na Sibiř. Důvody neřekly, nic na ně neplatilo, chovaly se hrozivě. Viděl jsem srdcervoucí scény, když milicionáři rozdělili židovské rodiny, rodiče, děti, bratry, sestry. Byli přepadeni náhle, odvezeni násilím a již nikdy v životě se

³⁷ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 91-94; *Medailonky...*, c. d., s. 134-136.

³⁸ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 21, 174, 213,

³⁹ Tamtéž, s. 56-57.

⁴⁰ Tamtéž, s. 201-205.

neshledali.“⁴¹

Zajímavé svědectví o životě ve Lvově obsahuje i vzpomínka Adolfa Sonnenscheina: „Ve Lvově jsme se dozvěděli, že Židé chodí do dvou kaváren, do kavárny Rix a kavárny De la Paix. První, koho jsme tam potkali, byl mladý Fatti Borger, byl nějak příbuzný se starým Borgrem, co měl v Ostravě obchod »Pod laubama«. A ten se o nás postaral. Okamžitě tam v kavárně udělal pro nás sbírku, jeden lvovský advokát nám nabídl k ubytování svou bývalou kancelář. Krásné klubovky, otoman, žili jsme tam celý týden. Švagr měl brilantový prsten, prodal ho a dostal hodně peněz, tak jsme neměli bídu.

Já jsem ovšem hledal práci, nechtěl jsem žít na úkor svého švagra. Dověděl jsem se v té restauraci, že hledají číšníky na výpomoc na jeden den. Do Lvova měl přijet maršál Timošenko se svými důstojníky a chystala se velká hostina. V životě jsem číšníka nedělal, ale můj bratr byl přece ředitel hotelu, tak jsem se za něho vydával. Vypůjčil jsem si v zastavárně černé kalhoty a bílou blůzu, dobře to dopadlo. Vedoucí mi pak nabídl další práci, vzal jsem bufet a restauraci Pod korunou v centru města. Jen jsem tam vešel, vidím u výčepu kolegu Landsbergra z Ostravy, šel s námi do Niska a už tady čepoval pivo. Brzy jsem se dobře zapracoval jako číšník a měl jsem i nějaký ten zisk, takže mi nabízeli další směny. Chodili tam většinou sovětsí občané, co měli hodně peněz, různí majitelé podniků a podobně, vždycky si objednávali deset piv, aby nemuseli stát ve frontě. Dávali mi i zpropitné, a jaké! Poukaz na boty nebo na oblek, to byla tenkrát vzácnost. Jedné noci v červnu 1940 však u nás zaklepali enkávedisté. Prohlédli si naše věci, čichli k láhvi kolínské vody a celou ji vypili, mělo to 70 procent špiritusu. Týden nás drželi v kasárnách Petra a Pavla a pak po skupinách odvezli na nádraží a do lágru.“⁴²

Někteří z niských utečenců si našli obživu i mimo oblast Lvova, třeba vyučený textilák Bohumil Weissmann našel práci v oboru ve Vorošilovgradě, kde začal později studovat pedagogický institut.⁴³ Ferdinand Schnitzer odešel ze Lvova do Černovic, kde jako vyučený krejčí snadno našel práci v krejčovském závodě. Byl dokonce vyznamenán jako vzorný pracovník. Jeho štěstím bylo, že Černovice nakonec připadly Rumunsku, což ho uchránilo před nacistickou likvidační perzekucí. Dostal se sice do ghetta zřízeného v Černovicích pro 50 tisíc Židů, ale později byl jako Čech zatčen a hrozil mu koncentrační tábor Buk. Nakonec vše dobře dopadlo: „Polská vláda v exilu intervenovala u rumunské vlády prostřednictvím chilského vyslanectví za propuštění polských občanů. Hlásil jsem se

⁴¹ YVA, group 0.59, f. n. 30, vzpomínka Karla Hahna; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 88.

⁴² Záznam vzpomínky Adolfa Sonka (Sonnenscheina), MB.

⁴³ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 218.

jako Polák, a tak jsem se dostal pod chilskou ochranu. Do věznice přišel jednoho dne zaměstnanec vyslanectví a odvedl nás zpět do ghetta, kde jsem pracoval dále jako krejčí. Byly to zlé doby. Nebylo co jíst, ohrožovala nás Železná garda, musel jsem se jako cizinec neustále hlásit, ale žil jsem a to bylo v dané době nejdůležitější.“⁴⁴

Židovská obec v Ostravě pořídila patrně v létě 1940 jakýsi adresář běženců z Niska, kteří se dostali na území Sovětského svazu. Uvádí 200 osob s jejich adresami převážně ve Lvově, desítky dalších pak z Buczacze, Stanislavova, Samboru, Przemysłu, Tarnopolu, Kolomyje a mnoha dalších obcí Haliče a Volyně. Zmiňuje se o tom, že nezná jejich aktuální pobyt, ale že je pravděpodobné, že dotyčné osoby svá bydliště musely opustit.⁴⁵

K největším paradoxům patří skutečnost, že i vězni krutých sibiřských gulagů měli nakonec kvůli vývoji válečných událostí větší šanci na přežití než ti, kteří se sovětským deportacím šťastně vyhnuli a byli v Haliči ještě v době příchodu německých vojsk. Odhaduje se, že po vyvrcholení deportací na Sibiř v červnu 1940 zůstalo v Haliči a na Volyni sotva 300 československých Židů, utečenců z Niska. Některým se podařilo evakuovat, i když ústupové cesty byly vyhrazeny Rudé armádě a civilní obyvatelstvo mělo jen omezenou možnost útěku. Mnozí padli při pohybu fronty, další byli povražděni při pogromu, který na přelomu června a července 1941 spáchali příslušníci ukrajinských pomocných oddílů, vstupující do Lvova v patách za německou armádou. Němci jim tehdy předali město na tři dny, aby je „vyčistili“ od Židů. Během nich bylo zavražděno jen ve Lvově 6 tisíc Židů. Ve lvovské věznici na Brigidkách tehdy čekal na výstřel do týla i Simon Wiesenthal, rodák z Buczacze. Zachránily ho kostelní zvony, jež ohlásily nešpory a přerušily vraždění; ráno ho pak odvedl z věznice známý strážník.⁴⁶

Počátečním vražděním však utrpení Židů na Haliči neskončilo. Ve Lvově bylo zřízeno veliké ghetto, a na předměstí v Janově vznikl koncentrační tábor, v němž zahynuly tisíce místních obyvatel, především Židů.⁴⁷ Po válce se v Sovětském svazu o tomto významném místě holocaustu příliš nemluvilo; v samotné Dolině smrti, na místě masových vražd, byl postaven vepřín a chovná stanice psů. Nedávno však byl zbudován ve Lvově, v prostorách někdejšího ghetta, symbolický památník židovským obětem.

Známe bohužel jen některá jména těchto obětí, jež prošly Niskem. Ve Stanislavově

---

⁴⁴ CHLÁDKOVÁ, Ruth. *Cesta...*, c. d., s. 5.

⁴⁵ YVA, group 07.cz, f. n. 38, Bereits bekannte Adressen.

⁴⁶ SPORRER, Maria – STEINER, Herbert: *Simon Wiesenthal. Niewygodny świadek historii*. Warszawa 1993, s. 44.

⁴⁷ Tamtéž, s. 46.

byl ubit jistý Goldberger, který se kvůli nemoci vyhnul deportacím na Sibiř.⁴⁸ Podle svědectví A. Sonnenscheina, jemuž Němci zabili ve Lvově švagra a strýce, se jiný Goldberger, student práv z Jablunkova, stal ve lvovském ghettu židovským policistou. Byl prý nacisty pro odbojovou činnost pověšen před zraky svého otce, který musel stát u šibenice celou noc.⁴⁹

V sovětských pracovních táborech

Většina bývalých vězňů z transportů do Niska zahnaných nacisty do Sovětského svazu zažila na jaře 1940 už druhou násilnou deportaci, tentokrát sovětskou. Hynek Strompf z Orlové byl jedním z nich: „V květnu 1940 sovětské policejní hlídky chodily dům po domu, a kdo z obyvatel neměl v pořádku papíry, byl bez milosti odveden k výslechu. Komisař NKVD si každého prověřoval, zejména ho zajímala politická činnost. Nabízeli, abychom si zažádali o sovětské občanství. S těmi, co nechtěli, sepsali protokol, ve kterém se konstatovalo, že přešli ilegálně sovětské hranice a jsou „vredným elementem“ – záškodnickým živlem. Tento protokol putoval s námi, při každém dalším výslechu jsme byli s těmito údaji dále konfrontováni, nesrovnalosti byly vyšetřovány, opravovány a často i trestány jako úmyslně falešné informace. Uprchlíků prohlášených za nepřátelské živly bylo několik tisíc. Soustředili je ve Lvovské pevnosti Petra a Pavla a odtud pak postupně deportovali.

V polovině června 1940 vyvedli z pevností i mě, a tak jsem odjel s jedním z transportů. Vlak sice často zastavoval, ale ven nás nepustili, dveře neotevřeli, jíst ani pít nedali. Deportovaní se začali bouřit, ve stanicích tloukli na stěny vagonů a křičeli, aby je lidé slyšeli. Velitel transportu na tyto zoufalé demonstrace reagoval teprve na gomelském nádraží. Když stráž otevřela dveře vagonů, naskytl se úděsný obraz: ve výkalech ležely desítky mrtvých a stovky nemocných, potácející se lidé vystupovali do prostoru hlídaného strážemi, jež Rusům, rozhořčeným takovým zacházením, nedovolily, aby se k nám přiblížili. Pod tlakem protestujících lidí telefonoval velitel transportu na ústředí NKVD. Teprve potom mrtvolu odklidili. Nemocné ošetřili a do vagonů přinesli nádoby pro osobní potřebu. Dali nám najíst a navařili kaši, kterou tak omastili, že mnoho vězňů dostalo po požití průjmy a někteří z toho zemřeli. V cestě jsme pokračovali asi 14 dnů, na jednotlivých nádražích však již otevírali dveře a dostávali jsme jídlo a pití. Na trati jsme viděli desítky

⁴⁸ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich *Medailony...*, c. d., s. 3.

⁴⁹ Záznam vzpomínky Adolfa Sonka (Sonnenscheina), MB.

podobně napěchovaných deportačních vlaků směřujících stejně jako ten náš – do táborů nucených prací.“⁵⁰

Ne všude byl odvoz do gulagů tak drastický, ale v mnoha rysech se vzpomínky přeživších vězňů shodují. Leopold Presser z Českého Těšína uvádí, že židovské uprchlíky ve Lvově odvezli bez jakéhokoliv vysvětlení rovnou na nádraží a naložili je do vagonů pro dobytek. Cesta asi dvou tisíc vězňů trvala zhruba tři týdny a přerušovaly ji jen zastávky na výdej vody, chleba a sušených ryb. Transport dojel přes Sverdlovsk do města Tjumeň, odtud pokračoval po řece Irtyš parníkem do Tobolska a dále čluny po řece Samaře do tábora nucených prací Sojma.⁵¹ V oblasti Tomska skončil transport, kterým jel Max Grün z Třince spolu se svým otcem a bratrem Moritzem: *„Pokud jel vlak přes bývalé polské území, doprovázeli transport ozbrojení strážní v uniformách a dveře vagonů byly zaplombovány. Jakmile jsme přijeli na území ruské, hlídky v civilu otevřely dveře. Stanice, na kterých se zastavovalo a vydávalo jídlo, muselo civilní obyvatelstvo vyklidit.“⁵²* Na útrapy dlouhé cesty na Sibiř vzpomínal i Karel Hahn: *„Deportační vlak měl třicet vagonů, v každém z nich po sedmdesáti osobách, bez sanitárních zařízení a hygienických možností trpěli všichni za několik dní zavšivením.“⁵³*

Transport, ve kterém jel Kurt Markovič z Ostravy, směřoval také na Sibiř: *„Cesta byla nesmírně svízelná. Čtyřicetistupňová vedra, málo vody, skoupá strava a jen jednou denně možnost vystoupit z vagonu. Vlak dojel do Novosibirské oblasti do Teguldetu, kde končila trať. Bylo v něm asi 360 osob, z toho 60 z Československa, ostatní převážně Poláci. Náčelník, který nás zde přijímal, oznámil, že kdo chce, může zůstat tady, ostatní že pojedou parníkem asi 50 km dál. Když se člověk ocitne pět tisíc kilometrů od domova, pak dalších padesát už nehraje roli, tak jsme se všichni rozhodli jet dál. Po celodenní plavbě jsme dorazili k přístavu, ale čekala nás ještě pěší túra, nových 50 km. Sotva jsme dotáhli nohy do lesního tábora, byli jsme zcela vyčerpaní. Nejhorší byl kilometrový úsek, ve kterém poletovala mračna sibiřských mušek. Když jsme se na sebe podívali, jeden druhého nepoznával – mušky nám znetvořily obličej, byli jsme celí oteklí.“⁵⁴*

Někteří z deportovaných se ocitli sice na Sibiři, ale v táborech pro internované s mírnějším režimem. Například Eduard Goldberger z Kunčiček u Ostravy psal v dopisech

⁵⁰ YVA, group 0.59, f. n. 82, vzpomínka Hynka Strompfa; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 87.

⁵¹ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 146; YVA, group 0.59, f. n. 101, vzpomínka Leopolda Pressera (Parmy).

⁵² YVA, group 0.3, f. n. 2640, vzpomínka Maxe Grüna; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 86.

⁵³ YVA, group 0.59, f. n. 30, vzpomínka Karla Hahna; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 88.

⁵⁴ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 91; *Medailonky...*, c. d., s. 136.

domů své mamince, že pracuje jako dělník v továrně poblíž Novosibirska na řece Ob.⁵⁵ Otec a syn Josef a Kurt Grossovi z Vítkovic se jako tzv. „volnonajemní“ dostali na stanici Šalatinsk u města Likino ve Sverdlovské oblasti, kam jim příbuzní z domova běžně posílali dopisy. Ten poslední z února 1941 přišel přes Moskvu dokonce letecky a Grossovi se z něj dověděli, že Kurtova maminka byla odvečena do německého koncentračního tábora.⁵⁶

Viktor Fisch během transportu na sever uprchl z vagonu. Přepřával prý už i Dněstr, ale nakonec si uvědomil beznadějnou situaci osamělého uprchlíka a raději se do vlaku vrátil. Skončil v osadě Ustačovka poblíž Archangelska a záhy psal domů: pracuji v lese, harpunuji ryby. Jeho otec takové štěstí neměl, zemřel na tyfus v Uzbekistánu.⁵⁷ Vítězslav Witmann z Lazů pracoval jako elektrikář v táboře Abchaševo, dokonce se tu oženil s Hanou Eisensteinovou, která i s příbuznými utekla po vypuknutí války z jižního Slovenska. Dotáhl to nakonec až na funkci vedoucího táborové elektrárny.⁵⁸ Odborníků si v lágrech považovali, nemuseli těžce pracovat, měli lepší stravovací a ubytovací podmínky a dostávali i plat.

Inženýr Josef Weisslitzer z Ostravy pobýval v září 1939 služebně zrovna v Polsku, když tam vtrhla Rudá armáda. Za pár týdnů ke svému údivu potkal náhodou ve Lvově svého bratra, který tam dorazil přes Nisko. Společně se přihlásili v náboru do hornictví a v městě Krasnopolen nastoupil jeho bratr jako horník, on jako inženýr se stal projektantem pro důlní instalace a později projektoval i opevňovací linii kolem Stalingradu.⁵⁹ Také bratři Erich a Ervín Falterovi z Ostravy se přihlásili na práci v Donbasu, dělali pak v továrně na výrobu asfaltu. Před nacisty evakovali přes Stalingrad, Astrachaň a Kaspické jezero do Uzbekistánu, kde pracovali při sběru bavlny.⁶⁰

Student reálného gymnázia v Ostravě Evžen Rosický po útěku z Niska potkal ve Lvově svého kamaráda z klasického gymnázia Bedřicha Kopolda. Přihlásili se v náboru na Donbas. „*Kdo se přihlásil, dostal 50 náborových rublů, šišku bílého chleba, slaninu a cukr na cestu,*“ vzpomínal Bedřich Kopold. Už cestou hledali z oken vlaku podobu nového světa, o kterém doma četli, ale dočkali se zklamání, sovětská města se příliš nelišila od těch, co viděli na Haliči. Když je pak na šachtě její ředitel, rudý partyzán Alimov označil

---

⁵⁵ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 44.

⁵⁶ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 56-57.

⁵⁷ Tamtéž, s. 14.

⁵⁸ Tamtéž, s. 322.

⁵⁹ KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 72.

⁶⁰ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 33.

za potenciální nepřátele sovětského zřízení, neboť Čechoslováci ve svých legiích přece bojovali proti Sovětům, požádali o vysvětlení naše vyslanectví v Moskvě. Vyslanec Fierlinger a Zdeněk Nejedlý jim poslali učebnici ruštiny s doporučením, aby se snažili sami poznávat ruskou zemi, že jim to dá odpověď i na jejich pochybnosti. Brzy je válka zavála až do Střední Asie, do Buchary a Taškentu.⁶¹ Tady se sešli i s Bohumilem Weissmannem, vyučeným textilákem, a s několika dalšími kamarády z Ostravy.⁶² V Samarkandu žili bratři Ervín a Erich Zolarovi z Ostravy, kteří při evidenci zatajili, že jsou Židé, a tak dostali do dokladů místo razítka „Jevrej“ razítka „Čech“, což jim usnadňovalo styk s úřady.⁶³

V uhelné oblasti města Stalino na Donu se uchýlil jako kreslič Gustav Meier. Na jaře r. 1940 byl jako uprchlík bez státní příslušnosti z města vypovězen a žil pak v ústraní poblíž Rovna jako účetní. Na útěku před Němci byl v městečku Kzu Arbach místními Korejci křivě obviněn ze spekulace a dostal pět let tábora nucených prací.⁶⁴ Edvin Šafář z Ostravy dostal tři roky jen proto, že neměl doklady, a jeho útěk z Niska byl tedy kvalifikován jako nedovolený přechod hranic do SSSR. Dostal se s kamarádem Ervínem Tomanem do stejného transportu na stavbu kanálu Volha – Moskva, a protože oba byli dobří muzikanti, postoupili až do tábora orchestru, což jim trochu usnadňovalo přežití.⁶⁵

Doktor Marek Neuer z Brna, který přijel do Niska s druhým transportem, byl v SSSR zatčen hned po přechodu hranic a obviněn ze špionáže. Byl ve vězení mučen tak dlouho, že se rozhodl raději podepsat obvinění. Nakonec ho však obvinili jen z nedovoleného překročení hranic: *„Po několika měsících mě odvezli v transportu 300 vězňů do věznice v Gomel-Grodnaja, kde se čekalo na soud. Byli jsme ubytováni ve společných celách. Čas od času někoho vyvolali, odvedli a již se nevrátil. Marně jsme se pokoušeli na vycházkách někoho z nich spatřit nebo se s jinými vězni dorozumět. Všude stáli strážníci, kteří nás sledovali a dávali si znamení píšťalkami. Tak míjel den za dnem, vězňů v cele ubývalo, strach a nervozita rostly. Konečně přišli pro mě. Odvedli mě v jednu hodinu v noci do velké místnosti, osvětlené blikavým světlem petrolejek. V místnosti byly stolky, mezi nimiž pobíhaly veliké krysy, jaké jsem v životě neviděl. Ze strachu jsem vylezl na jeden stůl a čekal*

---

⁶¹ Tamtéž, s. 161-164.

⁶² Tamtéž, s. 218.

⁶³ KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 68.

⁶⁴ Tamtéž, s. 86.

⁶⁵ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 201.

na další osud. Po delším čekání přišel strážný, který mě předvedl do kanceláře ředitele věznice. Ten mi ukázal rozsudek »trojky«: tři roky zostřený tábor nucených prací. Beze slova vysvětlení, bez možnosti dotazu jsem musel příjem rozsudku podepsat. Pak mě odvedli do místnosti, kde jsem se setkal s přáteli a s lidmi, kteří tak záhadně mizeli. Čekali jsme několik dnů na sběrný transport. Potom nás vezli vězeňským vlakem přes Kremenskoje, Poltavu, Charkov, Volkov, odkud nás plavili kanálem, spojujícím Baltické moře s mořem Bílým. Lod' zakotvila v přístavu na poloostrově Kola, kde čekali strážní se psy, a náš transport čítající na 2 000 vězňů odvedli do tábora nucených prací...“⁶⁶

Také Vilém Überreich z Ostravy byl zatčen hned po překročení sovětské hranice: „Byl jsem na cele ještě s další stovkou jiných vězňů. Strávil jsem ve věznicích celý rok, ale výslechy neprováděli. Koncem roku 1940 nás naložili na auta a odvezli k soudu, což byla velická hala rozdělená přepážkami, a do každé takové kóje zavřeli jednoho vězně. Potom nás jednotlivě předvolávali před nějakou komisí. Když jsem předstoupil, chtěli vědět jméno, načež mi předložili k podpisu rozsudek, kterým mě odsuzovali na pět let nucených prací. Snažil jsem se zkomolenou ruštinou dozvědět se, co rozsudek obsahuje, ale oni jen řekli: Zde podepiš. Potom nás vezli vlakem a lodí do neznámého místa – do tábora nucených prací.“⁶⁷

Cesty niských vyhnanců a uprchlíků v Sovětském svazu byly značně rozdílné, mnohé se však sešly v gulazích. Hluboko v zázemí tak Židé unikli vražednému běsnění okupantů. Znamenalo to ale jejich skutečnou záchranu? Kdysi se to u nás tvrdilo, jako argument to uvádí například publikace „Nacistické dokumenty hovoří“ z roku 1964.⁶⁸ Jiný názor však měli mnozí z těch, jimž se podařilo gulagy přežít. Inženýr Arnošt Bachrach z Ostravy ve vzpomínkovém dotazníku na otázku, zda se někdo z vězněných Židů nevrátil ze SSSR, odpověděl: „Větší část se jich nevrátila, jejich osud není znám.“⁶⁹

V prvních letech po válce se o tom hovořilo ještě zcela otevřeně. Například Věstník Židovské náboženské obce v Praze v roce 1947 uváděl, že přestárlí uprchlíci z Niska na Sověty okupované Haliči a Volyni zemřeli většinou ještě před příchodem Němců. Práceschopní muži byli nasazováni na sovětské veřejné práce, jedna pracovní skupina byla už v prosinci 1939 odeslána na Donbas. Většina Židů pak byla v červnu 1940 deportována do pracovních táborů v oblasti jaroslavské, rybinské, archangelské, uralské,

⁶⁶ YVA, group 0.59, f. n. 63, vzpomínka Marka M. Neuera; KULKA, E. *Židé v československé...*, c. d., s. 84-85.

⁶⁷ YVA, group 0.59, f. n. 84, vzpomínka Viléma Urbana (Überreicha); KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 89.

⁶⁸ *Nazi-Dokumente sprechen*. Praha [1965], s. 59-60.

⁶⁹ AMO, vzpomínka Arnošta Bachracha.

na Sibiř a jinam. Starší ročníky, lidé nemocní a slabí tam houfně umírali. Jen silní a houževnatí se mohli dožít ledna roku 1942, kdy byli z gulagů většinou propuštěni.⁷⁰

Hned po změně režimu v Československu však byly na víc než čtyři desítky let veškeré zmínky o sovětských gulazích přísně zapovězeny. Ani sám Ludvík Svoboda ve funkci prezidenta republiky nesměl ve svých vzpomínkách napsat pravdu. Musel by totiž přiznat, že téměř 80 % mužstva tvořící se československé vojenské jednotky přišlo ze sovětských táborů nucených prací.⁷¹ Někdy se dokonce odhaduje, že do Sovětského svazu se dostalo až 5 tisíc židovských uprchlíků z Československa, a že většina z nich prošla gulagy. Než byla vyhlášena zmíněná amnestie, tak už skoro polovina z nich nebyla naživu. Tato čísla zahrnují i početné utečence z Podkarpatské Rusi, kteří se jen těžce dostávali z gulagů, a jsou patrně poněkud nadsazená, ale na významu židovského podílu na vzniku naší jednotky to nic nemění.⁷²

O poměrech, jaké v sovětských gulazích panovaly, dnes už mnohé víme z odborné i umělecké literatury. Mohou ji doplnit i svědectví bývalých niských vězňů. Například Hynek Strompf z Orlové se ocitl v táboře Vanšozero v oblasti jezer u finsko-sovětské hranice: *„Byl to trestní pracovní tábor, kde si odpykávali tresty i odsouzení v procesu s maršálem Tuchačevským. Tábor, obehnaný ostnatým drátem, strážný ze strážních věží, pozůstával z několika vězeňských baráků a v každém z nich přebývalo na tříposchodových dřevěných pryčnách po 70 vězňů. V táboře byla ošetrovna, lázně a nemocnice. Všichni chodili denně v doprovodu stráží s kápy na těžkou lesní práci. Pracovalo se za každého počasí až do 40 stupňů Celsia pod nulou. Pro kontrolu byl u vchodu do tábora veliký teploměr, který však stále ukazoval na 27 stupňů pod nulou, i když bylo zjevně mnohem víc. Starší vězňové, kteří na to upozorňovali a protestovali, dostali od kápů bití a další se již neodvážili. S naším táborem sousedil tábor ženský; v něm umístili manželky německých inženýrů, kteří byli po vypuknutí války uvězněni. Ženy praly pro vězně prádlo a opravovaly šaty.*

Do tábora jsme přišli na podzim 1940 a mnozí z naší skupiny zahynuli hladem, zimou a vysílením. Život ztěžovali vězňové-kriminálníci, neboť nás okrádali o jídlo, terorizovali a bili. Stížnosti na ně jen vyvolávaly odvetu a k nápravě nikdy nedošlo. Byla to součást systému, sledujícího, aby co nejvíce vězňů bylo zahubeno. Tělesné tresty oficiálně

---

⁷⁰ B.-SP. *Nisko nad Sanem, první koncentrační tábor židovský*. Věstník Židovské náboženské obce v Praze, 9, 1947, č. 1, s. 5-6.

⁷¹ KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 151.

⁷² Tamtéž, s. 65, 106.

neexistovaly, ale kápoové zvláště při práci vězně bili. Naše denní strava pozůstávala z 300 gramů chleba, z kaše a horké vody. Těm, kteří splnili normu, náležel přírůstek dalších 300 gramů chleba. Když Němci v létě prorazili finsko-sovětskou hranici, byl tábor náhle evakuován. V noci pochodovaly nekonečně dlouhé zástupy vězňů, kteří museli urazit až 50 km za noc. Ve dne se odpočívalo u jezer, kde již byly předem připraveny deky. Tehdy jsme dostávali dosti chleba i cukru, protože museli narychlo evakuovat i sklady a nevěděli, kam s tolika zásobami. Doprovodných strážných bylo málo, proto vydali rozkaz, že kdokoli vybočí z řady, bude bez varování zastřelen. Za pochodu jsme často slyšeli střelbu a každá rána znamenala smrt. Z mých kamarádů z rodné Orlové tehdy zahynuli Storch a Munk. V cestě jsme pokračovali lodí po Bílém moři a po dalších jedenácti dnech plavby jsme dorazili do tábora označeného číslicí 113. Dodnes neznám místo, kde se tábor nalézal, protože orientace tam nebyla možná.“⁷³

Tři kamarádi z Ostravy – Vilém Überreich, Zikmund Immerglück a Hans Spitz – se dostali do tábora v archangelské oblasti, kde byl jeden z nich zastřelen. Vzpomínal na to V. Überreich: „V táboře u polárního kruhu se střídala období dlouhé tmy a neustálého světla. Ztratili jsme tam pojem o čase, nevěděli jsme, zda je 8 hodin ráno, nebo večer. Chodilo se do práce, většinou na stavby cest a budov. V zimě ničily lidi ukrutné mrazy, dosahující až 50 stupňů pod nulou. Mohli jsme se trochu ohřát jen ve stanu, kde stál uprostřed veliký plechový sud, ve kterém se topilo dřevem. V létě zase nás trápila hejna komárů. Vojáci, kteří nás hlídali, měli k ochraně na hlavě sítky. Vězňové si pomáhali tak, že si ovazovali hlavu papíry a hadry, které na pracovišti našli. Ovšem taková ochrana nestačila. Mnoho vězňů chodilo do lágru s oteklými tvářemi, štípnutí komára bylo velmi bolestivé a nebylo proti tomu léku ani ochrany. V tomto táboře se soustředilo mnoho Židů z Podkarpatské Rusi. Většina z nich nevydržela, zahynula hladem, zimou, vysílením. Mého nejlepšího přítele Hanse Spitze tam zastřelili.

Voják, který naši skupinu eskortoval na práci, vyznačoval po příchodu na pracoviště zakázanou zónu. Řekl: Od tohoto stromu k tomuto kameni se nesmí překročit, jinak se střílí. Linie byla jen pomyslná, ničím nevyznačená čára. Spitz měl hlad, hledal něco k jídlu a pomyslnou čáru o kousíček, snad o krok, překročil. Strážní, kteří hlídali kolonu, pozvedli zbraně, jeden z nich bez výstrahy vystřelil a zasáhl Spitze do zadnice. Spitz silně krvácel, ležel bez pomoci a bolestí se svíjel a křičel. Strážný však k němu nikoho nepustil. Pracoval jsem blízko Spitze a celý den jsem musil bezmocně poslouchat, jak úpěnlivě prosil: Vili,

⁷³ YVA, group 0.59, f. n. 82, vzpomínka Hynka Stompfa; KULKA, Erich. Židé v československé..., c. d., s. 98-99.

pomoz, Vili, pomoz mi! A já jsem byl bezmocný, každý můj pokus ztroskotat před hroznou hlavní ruského vojáka. Tak Spitz ležel od rána do večera, až nás odvedli do lágru a strážný hlásil, že postřelil vězně na útěku. Velitel dal rozkaz, aby Spitze přivedli; raněný však na cestě do nemocnice skonal. Nebyl nijak těžce raněn, prostě bez pomoci vykrvácel. Nikdo z lágru příčinu jeho smrti nevyšetřoval, strážného k odpovědnosti nevolal, lidský život tam neměl nejmenší cenu. Spitzovi bylo 22 let.

Přestože jsem byl otužilý, zvyklý na těžkou práci a dlouho jsem vzdoroval nemocem, odvezli mě jednoho rána s vysokou horečkou do nemocnice. Měl jsem ještě veliký majetek, vzácnost v lágru – vysoké boty, které jsem hlídal a ošetřoval. Když mě odváželi, velitel baráku žádal: Zuj ty boty a nech je zde, stejně tam zdechneš! Nemocnice mě však zachránila. Bylo tam čisto, teplo a bílá postel, ve které jsem mohl ležet sám. Po týdnu horečky klesly a strážný, který za dveřmi špehyrkou vězně pozoroval, viděl, že se mi daří lépe. A tak ještě slab jsem musel do práce. Kápo, Ukrajinec, který zařazoval lidi do práce, mě poslal do továrny na obuv. Jako brašnář jsem se brzo přeškolil, a protože jsem pak byl odborník, udržel jsem se při té práci, která mi zachránila život, až do konce.“⁷⁴

Velmi podrobně popsal poměry v táboře Kandalakša na poloostrově Kola doktor Neuer z Brna, kterého ustavili do funkce vězeňského lékaře. Mohl tedy bezprostředně pozorovat, jak tragické následky pro život vězňů měla vysilující práce v extrémních podmínkách za zcela nedostatečného zaopatření: „Nejvíce vězňů skosila podvýživa. Některé hlad zcela vysušil, jiné voda nadmula. Jejich narušené ledviny nestačily plnit svou funkci, neboť vězňové zaháněli hlad tím, že neustále pili vodu, a když ji v nemocnici nedostali, pili moč spolupacientů. Někteří vězňové, pokud ještě mohli chodit, zaháněli hlad odpadky ze smetiště, kde s oblibou vyhrabávali hlavy slanečků, z nichž jednu část snědli a druhou zakopali, podobně jako pes zahrabává ohryzanou kost. Byli tak zesláblí, že často umírali jako mouchy na smetišti..“

Nedoufal jsem už, že bych se někdy z tábora dostal ven. A když v srpnu 1941 začala v blízkosti létat německá letadla a ostřelovala tábor, většina vězňů i já jsme si přáli a těšili se, že nás Němci vysvobodí. Nedovedli jsme si představit, že by to někde na světě mohlo být ještě horší. Tehdy jsme tam nic nevěděli o vyhlazování Židů v nacistických koncentračních táborech. Čekali jsme, že Němci osvobodí Finsko a tím i nás.“⁷⁵

⁷⁴ YVA, group 0.59, f. n. 84, vzpomínka Viléma Urbana (Überreicha); KULKÁ, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 100-101.

⁷⁵ YVA, group 0.59, f. n. 63, vzpomínka Marka M. Neuera; KULKÁ, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 92, 94.

Někteří z deportovaných nevzpomínají na sibiřské tábory jenom ve zlém, neboť se jim poštěstilo získat výhodné zařazení či využít své kvalifikace. Šance na přežití totiž závisela především na tom, do jaké kategorie obyvatel gulagu byl příchozí sovětskými orgány vybrán a zařazen. Kurt Markovič to charakterizoval těmito slovy: „*V táboře byly tři skupiny lidí: zaključennyje, tedy vězni, dále volnonajemnyje, čili lidé z volného náboru, a specpereselenci, zvláštní přesídlenci, což jsme byli my. Znamenalo to, že jsme pracovali volně, bez doprovodu a bez bajonetů konvojů. Za odevzdanou práci jsme byli honorováni, ovšem trapně nízko. Já jako úředník jsem na tom byl relativně dobře s příjmem 200 rublů. Platily zde státní ceny, nikoliv spekulční jako ve většině míst. Sibiř byla preferovaná, a tak se zde dostalo maso i jiné hodnotné potraviny. Když jsem šel na oběd do jídelny pro volnonajemnyje, zaplatil jsem rubl dvacet a bylo to poměrně vydatné, někdy i s moučnickem.*

Ale jaký paradox. Moji kamarádi, kteří těžce pracovali v lese, měli sotva na kilo chleba a čaj. Přišla teď řada na mne, abych splatil, co jsem dříve získal díky pomoci svých přátel ve Lvově a Stanislavově. Zvykli jsme si na kombinace jako chleba s cukrem, česnekem, cibulí, polévky, což bylo i obranou proti panující avitaminóze. Ale chyběly nám tuky, a tak se ani nám nevyhnuly různé neduhy z kaloricky nedostatečné stravy. Ještě dnes po skoro padesáti letech najdu zajizvené ranky po tehdejších vředech. Někteří kamarádi se snažili uplatnit ve svém povolání, např. Schwarz byl strojníkem na místní elektrárničce, Kurt Brunn byl táborovým sklenářem. Ale většina šlapala až deset kilometrů denně do lesa kácet stromy. Skoro každý měl omrzliny, Eda Goldberger měl omrzlé všechny prsty na nohou. Vždyť ponožky a boty nahrazovaly jen onuce a láptě.“⁷⁶

Markovičova vzpomínka se týkala tábora Abchaševo v Novosibirské oblasti, v němž bylo soustředěno nejvíce českých Židů z Niska. Soupis Židovské obce v Ostravě uvádí 58 jmen a zdá se, že skutečný počet těchto běženců zde byl ještě vyšší. V materiálech obce je i několik dopisů z Abchaševa, které se snaží uklidnit příbuzné v Ostravě.⁷⁷ Je mezi nimi i dopis zrovna zmíněného Kurta Markoviče, který svou „zlatou mamičku“ uklidňuje slovy: „*Nemusíte se o nás starat, jsme zase všichni pohromadě a to je přece to hlavní. Neznáme pravý důvod, proč zde jsme, na každý pád se nám nedaří tak špatně, jak vyhlíží onen hrozný název.*“ Podobně optimisticky vyzníval dopis Leo Silbigera, který psal, že není třeba brát jejich osud nijak tragicky, a dodával: „*Není to tak zlé, jak by se mohlo zdát. Když to musí být, dá se přece žít i na Sibiři. Klima je zde o něco drsnější než u nás, ale není to tak zlé.*“ Dopis pocházel z 10. srpna 1940, takže pisatel zjevně neměl tušení, co zažije

⁷⁶ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 97; *Medailonky...*, c. d., 136-137.

⁷⁷ YVA, group 07.cz, f. n. 38, Bereits bekannte Adressen.

v zimě.

Artur Alter byl v táboře Abchaševo na Sibiři „vodovozem“. Jezdil se sáněmi taženými vyzáblým koníkem k řece, zamrzlé až osm měsíců v roce. Z díry vysekané v ledu nabíral vodu do dřevěného sudu a vozil ji do tábora. Dostal se ale i k práci dřevorubců:

„Pracovali jsme v četách po 4 – 7 lidech, káceli jsme a zpracovávali dřevo. Norma stanovená na 12 m³ zpracovaného dříví se plnila na 34 %. Nejvíce práce dalo odstraňování vysokého sněhu ze zavátých cest, což se do normy nepočítalo. Každých 14 dnů byla výplata. Mzda stěží stačila na to, abychom se najedli a mohli pracovat. Kdo normu delší čas neplnil, dostal menší mzdu, hladověl, slábl, klesal psychicky i fyzicky níž a níž, až pomalu zemřel. V tomto tvrdém životě nikdo nemohl svému druhovi pomoci, protože měl stále před očima každodenní umírání hladem některého ze spoluvězňů. I z naší skupiny jich několik zemřelo. Zvláště těžce na mě dolehlo, když z nedostatku jídla a vyčerpáním zemřel můj přítel Grosser z Ostravy, s kterým jsme uprchli z Niska. Z tohoto tábora nás tam bylo přes padesát a vzájemně jsme si pomáhali.“⁷⁸

Pracoval tu například Ostravák Arnošt Rusek spolu se svým otcem.⁷⁹ Nebo tři bratři Teichnerovi (Tomanovi), nejstarší Adolf krátce po příjezdu onemocněl úplavicí a 24. října 1940 zemřel. Vilém Teichner pak pracoval jako účetní a mladší Josef se nakonec dostal z lesa na místní poštu.⁸⁰ Podobně se v jiném táboře Sojma sešla nakonec skoro celá rodina Presserova z Českého Těšína – bratři Leopold a Egon, jejich otec, sestra Erika s manželem, jejich sestřenice se svým mužem. Pod dozorem stráží káceli i oni stromy v tajze,⁸¹ stejně jako třeba Max Grün v táboře u osady Assino v tomské oblasti. Také on uvedl: *„Při nedostatečné stravě lidé hynuli hladem a vysílením. I když jsme někdy dostávali mzdu, potraviny jsme stejně neměli kde koupit.“⁸²*

Když byly po válce zveřejněny dokumenty o nacistických koncentračních a vyhlazovacích táborech, snažili se je nepočtení navrátilci z gulagů srovnávat se sovětskými tábory nucených prací. Právě uprchlíci z Niska patřili k těm nemnoha, co mohli vydat svědectví, neboť sovětské orgány existenci gulagů přísně utajovaly. Vilém Überreich na toto téma řekl: *„Mohu-li to srovnat s lágry německými, neboť v jednom jsem byl a o jiných jsem od svých přátel slyšel, vidím to takto: v německých lágrech, tam strážní*

⁷⁸ YVA, group 0.59, f. n. 1, group 03, f. n. 973, vzpomínka Artura Altera; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 97.

⁷⁹ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 173.

⁸⁰ Tamtéž, s. 213; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 71.

⁸¹ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 146.

⁸² YVA, group 0.3, f. n. 2640, vzpomínka Maxe Grúna; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 97-98.

a esesáci vězně přímo ubíjeli, stříleli, plynovali, spalovali. V sovětských táborech nucených prací to neměli zapotřebí, věžňové hromadně umírali, hynuli sami těžkou prací, hladem padali jako mouchy. V baráku bylo peklo. Lidé se na pryčnách tísnilo jako dobytek, umírali vleže, ve spaní. Mnoho věžňů večer ulehlo a ráno se již neprobudilo. Jejich spolunocležník to však neohlásil. Tajil to tak dlouho, jak jen bylo možno, neboť tak dlouho mohl dostat 300 gramů chleba mrtvého souseda. Stávalo se, že živý ležel s mrtvým i tři noci, než se na to přišlo.“⁸³

Doktor Neuer z Brna popsal, jak vypadal gulag u města Kandalakša.⁸⁴ Jeho popis až do zarážejících podrobností připomíná známý německý koncentrační tábor Auschwitz-Birkenau. Shodný byl způsob a celý systém ostražky tábora, ubytovací podmínky, stravování, táborový režim, tresty apod. Na tuto podobnost upozornil ve své knize vzpomínek i Simon Wiesenthal: „*Zdá se, že diktatury produkují za všech dob stejné lidi, stejné donašeče, stejné kolaboranty, stejné sadisty. I struktura lágrové hierarchie byla táž: i v gulazích využívali kriminálních k šikanování politických věžňů.*

Jediný rozdíl mezi gulagy a nacistickými koncentráky je tento: v gulazích nebyli vraždění lidé pro svou příslušnost k určité rase. Nicméně i tam byla příslušnost k určité společenské třídě víceméně rozsudkem smrti. Jinak se gulagy a koncentrační tábory shodují ve všem: v obou se zneužívá věžňů k otrocké práci. V obou dostávají vězni stravu, která vede ke smrti hladem. V obou vládou stejně přízračné hygienické poměry, všude bují stejné epidemie, všude umírají lidé jako mouchy.

Pokud hovoří pro Stalina, že se obešel bez systematického vyvražďování, pak je k jeho tíži, že zavinil nesystematickým způsobem smrt ještě většího počtu lidí než Hitler ve svých koncentračních táborech.“⁸⁵

Amnestie a propouštění z gulagů

Oběti gulagů z řad niských uprchlíků by nepochybně byly mnohem vyšší, pokud by v nich měli vězni zůstat delší čas. Zachránila je válka mezi Německem a Sovětským svazem. Na základě dohod mezi exilovými vládami Polska a Československa se sovětskou vládou mohli být z táborů a věznic propuštěni a někteří z nich už od podzimu

⁸³ YVA, group 0.59, f. n. 84, vzpomínka Viléma Urbana (Überreicha); KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 101-102.

⁸⁴ YVA, group 0.59, f. n. 63, vzpomínka Marka M. Neuera; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 91-95.

⁸⁵ WIESENTHAL, Simon. *Spravedlnost, nikoli pomstu. Paměti*. Ostrava 1994, s. 394-395.

1941 mohli ve vykázaných oblastech pracovat až do doby, kdy nastoupili do tvořících se zahraničních vojenských jednotek v SSSR. Někteří z vězňů se pokusili dostat z gulagů hned po německém útoku na Sovětský svaz podáním žádosti o vstup do Rudé armády, ale jen málokomu se to podařilo.

Polská vláda vyřídila svou dohodu o něco rychleji, takže Poláky začali propouštět už v září 1941. Otto Windholz z Ustroně vzpomíná, že po propuštění mohli sice volně pracovat, ale jen v některých zaměstnáních a ve vymezených oblastech, prý podle stejného paragrafu, jaký platil i pro sovětské prostitutky.⁸⁶ Čeští vězni svým polským kamarádům náhlou svobodu samozřejmě záviděli a mnozí z nich se pokusili sovětské úřady obelstít. Prohlásit se za Poláka nebylo totiž pro Čechy z pohraničního Těšínska či Ostravska nijak obtížné, jak to naznačuje třeba vzpomínka Karla Hahna: *„O tom, že něco podobného bylo dohodnuto také s československou exilovou vládou v Londýně, jsme nevěděli. Využili jsme proto amnestie pro Poláky. V protokolu jsem udal, že jsem se narodil v Polské Ostravě, oni neměli zdání, že je to v Československu, a pustili mě jako ostatní Poláky. Jediného z naší skupiny dr. Steinera z Frýdku pustit nechtěli. Později jsem se dozvěděl, že v lágru onemocněl a zemřel.“*⁸⁷ Podobně se za Poláky prohlásili Vilém Überreich a Zikmund Immerglück z Ostravy. Získali práci v městě Čkalově, ale po dvou měsících jim na cizineckém oddělení řekli, že Čkalov patří do I. kategorie měst, v nichž není pobyt cizincům povolen. Odešli tedy do blízké vesnice do kolchozu.⁸⁸

Také Hynek Strompf z Orlové se pokusil prohlásit za Poláka: *„Ještě v táboře Vanšozero jsem se dověděl z nástěnných novin, že se na půdě Sovětského svazu tvoří československé vojenské jednotky. Na velitelství tábora však nechtěli nic bližšího povědět. Hledal jsem proto příležitost, jak se k Čechoslovákům dostat. Z tábora 113 odjížděl do polské armády polský Žid Weiss, s kterým jsem se tam seznámil. Dal jsem mu žádost napsanou na kusu papíru ze starého sešitu o přijetí do československého vojska, adresovanou na československé vyslanectví v Moskvě. Asi po dvou měsících mě v noci vyburcoval velitel baráku: Vstávej, jsi osvobozen, musíš hned opustit lágr! Požádal jsem, aby mě nechal dospat do rána. Ráno jsem poprvé po budíčku mohl zůstat beztréstně ležet, zatímco kápoové nadávkami a strážní pažbami pušek naháněli rozespálé vězně z bloků na apel do práce. Potom mě dovedli za lágr do baráku, kde mi přidělili lůžko s bílým prádlem.*

⁸⁶ Záznam vzpomínky Otto Wineckého (Windholze), MB.

⁸⁷ YVA, group 0.59, f. n. 30, vzpomínka Karla Hahna; KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 98.

⁸⁸ YVA, group 0.59, f. n. 84, vzpomínka Viléma Urbana (Überreicha); KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 102.

Předvedli mě na NKVD, tam mi ukázali dopis z československého vyslanectví v Moskvě, ve kterém mi sdělovali, že jsem přijat a že byl dán příkaz k mému okamžitému propuštění z trestného tábora. V dopise mě vyzývali, abych se neprodleně vypravil.

Velitelství tábora mě vybavilo cestovním příkazem a poslalo lodí do Archangelska. Odtud jsem cestoval do mně již známého »lágrpunktu« Jerčevo, v němž jméno Čechoslovák vzbuzovalo úctu a respekt. Zde byli všichni propuštění z táborů soustředováni a odesíláni dále. Poláky odbavovali ještě před Čechoslováky a náš odjezd se stále protahoval. V Jerčevu mě čtyřikrát vyslyšali, všechny předchozí údaje prověřovali, ale na urgence, aby mě poslali do Buzuluku, nic nedali. Prohlásil jsem se proto za Poláka a podal jsem žádost k veliteli, doufaje v rychlejší odbavení, protože situace se již pro mě stávala nesnesitelnou. Po několika dnech jsem byl předvolán do elegantní pracovny náčelníka NKVD, ve které jsem poznal vyslyšajícího komisaře z Lvova. Písařka přinesla můj spis a za přepážkou zapisovala vše, co jsem vypovídal. Dokazoval jsem školami a zábořem Těšínska, že jsem polské příslušnosti. Náčelník studoval mé spisy a ptal se: Řekni pravdu, jsi Čech, nebo Polák? Odpověděl jsem, že moje situace je už tak zoufalá, že nemám sílu dále žít, a jedinou možnost, jak se odtud dostat, že vidím v tom, že se budu hlásit jako Polák, neboť ti jsou odesíláni přednostně. Náčelník mě ujistil, že budu už brzo v Buzuluku.

Poslali mě do dalšího tábora, když vyúčtovali, že mi za 23 měsíců nucených prací po odpočtu nákladů za ubytování a obživu náleží doplatek 11 kopejek, vyplatili mi je v hotovosti a dali mi papíry a proviant na další cestu. Řekli mi, že vlak z nejbližší stanice jede večer. Spěchal jsem, abych dorazil včas, ale na stanici jsem čekal osm dnů, než zastavil nákladní vlak, který jel mým směrem. Na cestovní doklady jsem vyfasoval na každém železničním uzlu jídlo a tam také nastupovali propuštění českoslovenští Židé z jiných táborů. Do Buzuluku jsme přijeli někdy v dubnu 1942...“⁸⁹

Naprostá většina propuštěných směřovala do vojenských náborových středisek, i když se vlastně jako amnestovaní teď už mohli v Sovětském svazu usadit. Kurt Markovič naznačuje, proč tomu tak bylo: „Se značným zpožděním jsme se dozvěděli z rozhlasu po drátě, který pouštěli jednou za týden v klubu, o vzniku čs. dobrovolnické jednotky v SSSR. Všichni jsme to uvítali, protože jsme v tom viděli možnost, jak se odtud dostat. Vždyť v našem postavení nebyla naděje na útěk, i když nás nijak nehlídali. Všude kolem byl prales, snad někde ještě nějaký ten tygr. Nechci dělat legendy ani zveličovat vlastenectví, odchod do jednotky byl motivován především snahou zachovat si i při riziku boje lidskou

⁸⁹ YVA, group 0.59, f. n. 82, vzpomínka Hynka Strompfa; KULKA, Erich. Židé v československé..., c. d., s. 99-100.

důstojnost.

Jako mluvčí skupiny jsem byl poslán do okresního městečka Teguldetu projednat náš odchod do armády. Úřady nebyly nijak nadšené, že ztratí pracovní síly. Přesvědčovali nás, abychom se stali volnonajemnými, slibovali hory doly. Dva dny jsem jednal, chvílemi s obavami, zda se z budovy vůbec dostanu. Viděli moji neoblomnost, a tak jsem přece jen s kladným rozhodnutím odjížděl sáněmi, sibiřskou trojkou, do tábora. Tři týdny jsme ještě žili v nejistotě a s různými trampotami – stříháním vlasů nakrátko, desinfekcí atd. Nakonec jsme ale odjeli na saních k vlaku a po několika dnech čekání odcestovali do příuralského Buzuluku.“⁹⁰

V mnohem horší situaci než Češi či Poláci se ocitli Rakušané včetně vídeňských Židů z nízkého transportu. Neměli své zahraniční vojsko v SSSR, mluvili jen německy, jejich země byla navíc přímou součástí Německa. „Židovští uprchlíci z Rakouska, málo odolní, pomřeli do posledního,“ uvedla o poměrech v táboře Panino na Sibiři Malvína Lanzerová. Více než tisíc rakouských Židů vyhnaných z Niska se dostalo do gulagů. Zpátky do Vídně se prý po válce vrátilo ze Sovětského svazu jen 22 Židů.⁹¹ Podle jiných údajů se z gulagů vraceli až do roku 1957 a zachránilo se jich asi sto.⁹² Výjimečné štěstí měl účastník prvního transportu z Vídně do Niska Ernst Schwimmer, který byl přijat do československé jednotky. V lednu 1942 se mu podařilo uprchnout z gulagu v archangelské oblasti a pražská Židovka Marta Marková ho v Buzuluku prohlásila za svého bratra. Pod falešným jménem Šek Marek prodělal celé tažení Svobodovy armády až do Prahy, kde konečně přiznal svou pravou totožnost.⁹³

Dosáhnout propuštění z gulagu nebylo jednoduché, vše záleželo na dobré vůli táborového velení. Gustav Meier, odsouzený na pět let nucených prací, byl propuštěn až poté, co jeho manželka přiměla vyslance Fierlingera v Moskvě, aby se o propuštění zasadil.⁹⁴ Ve vzdálenějších táborech se vězni o amnestii mnohdy ani nedověděli. Jindřich Moškovič si v roce 1943 odpykal na Vorkutě svůj trest, ale byl mu bez vysvětlení prodloužen až do konce války.⁹⁵ Několik Čechů, Slováků a Ukrajinců tam sice propustili, ale Židé museli pracovat dál. Protože neměli možnost číst noviny či poslouchat rádio,

⁹⁰ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 91-97; *Medailonky...*, c. d., s. 137.

⁹¹ *Widerstand und Verfolgung...*, c. d., s. 288.

⁹² Die ersten Deportationen nach Polen 1939 (Nisko-Aktion). Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. <http://de.doew.braintrust.at/m17sm145.html> [cit. 31. 7. 2009]

⁹³ KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 167-168, 212.

⁹⁴ Tamtéž, s. 140.

⁹⁵ Tamtéž, s. 248.

nevěděli ani o možnosti vstupu do československého vojska. Teprve v roce 1947 se jim podařilo odjet ze Sovětského svazu. Zikmund Spitzer uvádí, že jistý Berger z Frýdku, který spolu s ním jel v prvním transportu do Niska, se vrátil ze Sovětského svazu domů až po třiceti letech.⁹⁶ O amnestii vůbec nevěděl.

Bratři Leopold a Egon Presserovi v táboře Sojma na řece Samaře museli na Nový rok 1942 využít opilosti táborových strážů a s pomocí internovaných kulaků uprchlí v noci na saních do krajského města Chanty Mansijsk, aby se přihlásili u vojenského velitelství. Komandant jejich tábora totiž tvrdil, že amnestie se vztahuje jen na Poláky, a nechtěl je propustit. Jejich otec byl jako zdravotně nezpůsobilý ke službě v armádě poslán zpátky do tábora, teprve za rok se ho podařilo vyreklamovat. Krátce po příjezdu do Buzuluku však na prožití útrapy zemřel.⁹⁷ V buzulucké nemocnici zemřel i otec Arnošta Ruska z Ostravy, stejně jako ostravský obchodník Eduard Graf.⁹⁸ Osmnáctiletý číšník z Ostravy Leon Dux byl v době příjezdu do Buzuluku tak sláb, že nemohl chodit a musel tři týdny ležet.⁹⁹ Gustav Meier se léčil půl roku, v době příjezdu vážil jen 42 kilogramů.¹⁰⁰ Heřman Pick z Bohumína vážil dokonce jen 38 kilogramů.¹⁰¹ Ve vojenských záznamech z Buzuluku je uvedeno, že z lágru v Kargopoli v Archangelské oblasti dorazil lékárník Bruno Schanzer z Karviné „ve značně zbědovaném stavu“, nebo že Sorocký lágr v téže oblasti odebral Arnoštu Lanzerovi před propuštěním dobré boty a vyměnil mu je za rozbité.¹⁰²

Dramatické svědectví o návratu vězňů z gulagů podala Malvína Friedmannová, která se zdravotnickou hlídkou chodila vyhlížet vlaky na buzulucké nádraží: *„Když přijel vlak, procházela jsem vagony a vyvolávala i ptala jsem se, zda tam jsou Čechoslováci. První, koho jsem zahlédla, jak vysílen těžce zvedá ruku, byl Melzer z Ostravy. Přijížděl z tábora odněkud od polárního kruhu a byl tak sláb, že jsme ho musily na zádech odnést do kasáren, protože nosítka jsme s sebou neměly. Melzer vypravoval, že v tom lágru, někde v archangelské oblasti, byli zcela odříznutí od světa a jen jednou začas jim shazovali potraviny z letadla. V táboře vládli zločinci odsouzení na doživotí, kteří ostatní vězně terorizovali. V tom prvním vlaku byl i jistý Kulka z Ostravy. Mohlo mu být čtyřicet let, ale*

⁹⁶ Záznam vzpomínky Zikmunda Spitzera, MB.

⁹⁷ AMO, BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich. *Medailony...*, c. d., s. 146-147.

⁹⁸ Tamtéž, s. 173; PRZYBYLOVÁ, B. *Poslední naděje...*, s. d., s. 503.

⁹⁹ KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 123.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 140.

¹⁰¹ NA, soutěž SPB-SBS, vzpomínka Heřmana Picka, č. 1573.

¹⁰² VALIŠ, Zdeněk. *Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů. Ze sovětských gulagů do československé armády*. Časopis Slezského zemského muzea, série B, 57, 2008, č. 1, s. 22-59.

*byl v tak špatném stavu, že jsme z něho nemohli dostat ani slovo a za týden zemřel v nemocnici. Kulka byl první dobrovolník, který v Buzuluku zemřel, a dalo moc běhání, než na NKVD dali souhlas k pohřbení Čechoslováka na území Sovětského svazu. Vlaky s dobrovolníky jezdily třikrát týdně. Dobrovolníků přibývalo, ale na 70 % jich bylo v tak špatném stavu, že museli rovnou do nemocnice...*¹⁰³

Zpočátku mezi dobrovolníky převažovali Židé, především uprchlíci a vyhnanci z transportů do Niska. Přicházeli, aby se probjovali k domovu a ke svým blízkým, o jejichž tragických osudech nic nevěděli. Přijížděli většinou z gulagů a jejich vzhled ostře kontrastoval s asi stovkou ostatních dobrovolníků, kteří se sem sjížděli z různých míst Sovětského svazu. Jeden z těchto dobrovolníků František David Elefant později uvedl: *„Nikdy předtím jsme tak zubožené lidi neviděli a na většinu z nás, komunistů, to působilo deprimujícím dojmem. Nikdo z nás tyto tábory neznal, a pokud jsme tu a tam slyšeli opatrné zmínky, nedovedli jsme si z nich představit, jak strašným životním útrapám tam byli vystaveni.*¹⁰⁴

Skoro 350 Židů z transportů do Niska se v Buzuluku dobrovolně přihlásilo do československého vojska. Prošli pak všemi krvavými boji na východní frontě, od Sokolova přes Duklu až po Ostravu. Návratu domů se dočkalo jen 123 z nich, z toho 90 se vrátilo do Ostravy.¹⁰⁵ Se svými blízkými se však v naprosté většině už neshledali.

---

¹⁰³ KULKA, Erich. *Židé v československé...*, c. d., s. 123.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 133.

¹⁰⁵ ROTHKIRCHENOVÁ, Livie: *Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938 – 1945*. In: *Osud Židů v protektorátu 1939 – 1945*. Praha 1991, s. 68.